

Borza Zoltán

Az interjút készítette, szerkesztette: Iski Ibolya

Komárom, 2014-2015.

Család

Apai család: lelkészősök

Ároni családból származom, az őseim apai ágon mind református lelkészek voltak. Az édesapám mindig úgy mondta, hogy a reformáció utáni évszázad második feléig, az 1600-as évekig tudjuk visszavezetni ezt a vonalat. Az elődök között volt három Borza Ferenc, egy Borza Mór, egy Borza József és két Borza Zoltán: az édesapám és én. Mindig volt valaki, aki tovább vitte ezt a vonalat a fiú utódok közül, mintha valakinek a családból elő lett volna írva, hogy lelkész legyen. Az is lehet, hogy csak így alakult, tény viszont, hogy lelkész lett a lelkész fiából. Jó érzés visszagondolnom arra, hogy az őseim is lelkészek voltak; nem is ismerek Szlovákiában olyan személyt, akinek a lelkész felmenői több mint háromszáz évre visszavezethetők.

Egy lelkészcsaládból származónak nehéz megmondania, hogy a családja valójában honnan származott. Tudomásom szerint mi a Csallóközből származunk, de nem tudom, hogy az első Borza melyik településről való. Koncsol Laci író¹, jó barátom – még ma is beszélünk néha telefonon – könyvet írt a Felső-Csallóközről, és talán valamelyik őszömet ki is kutatta, de a részletekre sajnos nem emlékszem.

A sor a Borza Ferencekkel kezdődött. Az első írásos dokumentum 1790-ből arról a Csilizradványról származó Borza Ferencről van meg, aki Kolozsnémán egy kisebb templomot épített, amin később kicsit igazítottak.² Kolozsnémáról később Dunaradványra került el szolgálni, ott is lett eltemetve, de a sírja ma már nem található meg. Az ő fia, üknagyapám szintén Ferenc, martosi lelkipásztor³ volt, és ennek a fia volt József, a dédnagyapám, aki 1812-ben született, és Sókszelőcén volt lelkipásztor. 1887-ben halt meg, a sírja ma is megvan a temetőben. Fia, Borza Mór⁴ nagyapám 1858-ban született, és 1918-ban halt meg; az ő fia volt az édesapám, Borza Zoltán, szintén lelkipásztor. Neki meg én vagyok a fia, szintén lelkész – hetedik a sorban és sajnos egyben az utolsó is. Nekem nincsenek fiú utódaim, és a lányaim sem választották ezt a pályát.

Dédnagyapám, Borza József, aki Sókszelőcén volt lelkész, nagyon ügyes volt, a földdel nagyon tudott foglalkozni. Arról volt ismert az édesapám szerint, hogy 20-30 hold földet szerzett az egyháznak – már nem tudom, pontosan mennyit, de az biztos, hogy jó néhány holdat, mert alig volt földjük –, úgyhogy meggazdagította ilyen értelemben a gyülekezetet. Annak a módját, hogy hogyan szerezte a földeket, nem tudom, ez titok, de ügyes ember volt Borza József, az biztos. Dédszüleim nem voltak szegények, mert a gyermekeiket tudták taníttatni, de nagyon gazdagok sem. Sókszelőcén nem volt olyan nagy gyülekezet, de jól ment a soruk, és a gyülekezet is segítette őket.

Nagyapám, Borza Mór egy ideig börtönlelkész is volt Lipótváron [Ilava]. Abban az időben híres börtön volt ott, legalábbis dunántúli viszonylatban. Itt ismerkedett meg Savanyú Jóskával, a betyárral, legalábbis édesapám szerint.⁵

A nagyapám később Hetényen volt lelkész, és szeretett gazdálkodni is. Dinnyetermesztéssel foglalkozott – hogy hobbiból-e vagy szükségből, azt nem tudom –, és azon kívül termesztett még mást is, volt erről egy jegyzéke. A gazdálkodással kapcsolatban még tanácsokat is tudott adni az embereknek. Nem hiszem, hogy a családja fenntartása miatt termesztett dinnyét, mert nagy volt a gyülekezet, és segítette a lelkészcsaládot. Hetény tiszta református falu volt, vagy tíz család volt csak katolikus az 1200 lakosból, és elég jó gyülekezet volt ott. A régi világban a lelkészeknek azért jól ment a soruk, bár sok függött attól, hogy milyen gyülekezetbe kerültek; a kisebb gyülekezetekben szerényebben kellett élni. Édesapám szülei jómódúak lehettek, legalább is így gondolom, de arról nem tudok, hogy földet hagyott volna az édesapámra.

Borza Mór nagyapámat gyomorrák vitte el elég fiatalon, nem egész hatvanéves korában. A felesége, az én nagymamám is hamar elment; 39 éves korában halt meg, szülés után. Az édesapám elmondása szerint nagyon aranyos asszony volt. Nagyon szerette őt a nagyapám, sokáig hiányzott neki, viszont nem bírta az özvegységet, fel kellett nevelnie ugyanis az anya nélkül maradt négy gyermeket: három fiút és egy lányt. Másodszor is megnősült, egy Bordán nevezetű nőt vett el feleségül, akinek már volt egy gyermeke. Ennek ellenére mégis nehezen mentek a dolgok, a mostoha nem tudta édesapámékat igazán elfogadni. A múltban sem volt egyszerű a mostohagyermek helyzeté. Nagyapámnak ebből a házasságából egy gyermeke

született, Ida. Idus néni édesapámék féltestvére volt, akinek aztán elszlovákosodott a családja, mert hozzáment Hetényen az ottani szlovák jegyzőhöz.

A másik lánytestvért Gizellának hívták; ő Neszmélybe ment feleségül, és ott is halt meg Édesapám bátyja, Feri arról volt híres, hogy a biatorbágyi merényletben⁶ halt meg. Matuska Szilveszter épp azt a vonatot robbantotta fel, amelyiken ő utazott a feleségével. Az első két vagon zuhant le a hídról, ők az elsőben ültek. Ott haltak meg mindketten. Budapestről, a színházból jöttek haza, amikor a szörnyű tragédia megtörtént. Édesapámat ez nagyon megviselte. Elmondása szerint utána hagyta abba a vadászatot meg a haverokkal való barátkozásokat is. Lelkileg akkor komolyodott meg annyira, hogy aztán ez az egész életét végigkísérte.

Édesapám

Édesapám 1898-ban született Sókszelőcén. Iglón érettségizett magyar tannyelvű iskolában. Igló akkor még Magyarországhoz tartozott, de mára már teljesen elszlovákosodott.. Édesapám négy évig járt oda, hadi érettségit tett. Fél vagy egy évvel hamarabb fejezte be az iskolát az első világháború miatt, 1916-ban lépett be a hadseregbe. Iglóról, az olasz frontra került, és ott volt Olaszország északi részén – talán Isonzó környékén – majdnem a háború végéig. Meg is sebesült, megkapta a nagyezüst hadi érmet is. Azt ugyan nem mondta el, hogy milyen hőstettéért kapta, lehet, hogy valakiket megmentett, nem tudom, de emlékszem arra, hogy ez az érme megvolt neki sokáig.

Pápán végezte el a Teológiai Akadémiát. A lelkeszi pályára a családban történt tragédia, testvérenek a halálesete is odasegítette, de volt egyfajta elhívása is erre a szolgálatra. Szívesen ment Pápára tanulni, azt tudom, de azt is, hogy csak később tért meg, így tudta lelkeszként felvállalni a missziói küldetést. Nagyon jó barátságban volt nemcsak Tóth Kálmán⁷ missziói lelkipásztorral, hanem Nehézy Károllyal⁸ is, aki országosan híres missziói lelkész volt és édesapám lelki jó barátja. Homályosan én is emlékszem Károly bácsira. Kisújfalun volt lelkész, és a Magyarországra való kitelepítés után Órbottyánba került, 1947-ben talán. Úgy tudom, azért telepítették ki, mert a szlovák telepeseiktől elvett vagy felvásárolt valamilyen földrészt; ezt pontosan nem tudom, másoktól hallottam. Elég az hozzá, hogy családotól el kellett hagynia

Csehszlovákiát. 1964-ben halt meg. Édesapámnak nagyon hiányzott, azt tudom. Lelki jó barátok voltak Tóth Kálmánnal is, bár ő fiatalabb volt nála hat évvel.

Nemeshodosban találkozhatott az édesanyámmal, de az is lehet, hogy valamelyik országos konferencián látták meg egymást. Édesanyámat az akkori hodosi lelkész küldte ilyen alkalmakra, és talán ott szerethettek egymásba. Édesapám nem sokáig udvarolt neki, hamar feleségül vette, harmincéves korában. Ez 1928-ban volt. Édesapám akkor már félárva volt.

Anyai család

Édesanyám azt mondta, hogy az egyik őse lengyel volt, de nem tudott visszaemlékezni arra, hogy pontosan melyik ágon. Az anyai nagyszülők közül csak a nagymamámra emlékszem. Czucz nagymama református volt, Nemeshodosban lakott – ami akkoriban javarészt református vallású falu volt –, és elég hamar megözvegyült. Hozzá jártunk nyaralni, az unokatestvérekkel is ott találkoztunk. Ez a nagymama nem volt földbirtokos, de olyan jobbféle gazdák voltak. Édesanyám itt nevelkedett ebben a faluban. Polgári iskolába járt, de utána nem ment továbbtanulni – hogy szeretett volna-e, vagy volt-e rá lehetősége, azt nem tudom, sosem kérdeztem. Örökölt pár hold földet a nagymama után, az jól jött akkor a magyar időkben, de hát később ez elveszett, mert a földeket elvették a háború után, és nem is nagyon adták vissza.

Édesanyámék ketten voltak testvérek. A testvére jómódú földbirtokos volt Abonyban a háború előtt. Elég jól éltek – tudom, mert jártunk hozzájuk –, megvolt mindenük. Segítettek is bennünket.

Testvérek

Hárman vagyunk testvérek, mindhárman dunaradványi születésűek vagyunk. Öcsém 1934. október 31-én született. Nővérem, Erzsébet Mikó püspöknek⁹ lett a felesége. Orvos volt, többek között Pozsonyban is. Érettségi után egyből fölvtették az orvosi egyetemre, még hozzá protekció nélkül, ami kész csoda volt akkoriban. Sokáig Vágfarkasdon volt gyermekorvos, aztán elkerültek Pozsonyba, de még ott is folytatta

a hivatását, sőt kijárt még egy ideig Modorba, Pozsony mellé nyugdíjas koráig. Nehezen viselte a férje halálát, két évre rá, 2006-ban ő is meghalt. Olyan csodálatosan halt meg: előző este a lányánál volt, és hazament, lefeküdt, reggel nem ébredt fel. Semmi baja nem volt. A lába fájt egy kicsit, a térde, de azzal közlekedett még. Nagyon jó testvérek voltunk.

Az öcsém, Dániel pályája kettétört. Főiskolára járt, tanító akart menni, de Eperjesre vették fel, nem pedig Pozsonyba. Az iskola tele volt ukránokkal, és azt a légkört csak egy évig bírta, aztán otthagya őket. Elment dolgozni a Slovnaftba [*kőolajfinomító üzem Pozsonyban*], szerzett magának egy felsőbb szintű végzettséget, és ott dolgozott nyugdíjas koráig. Elég jó helye volt, sőt nyugdíjas korában is visszahívták, úgyhogy egy pár évig még dolgozott. Most Plavecký Štvrtokon él, egy szlovák településen, tartom vele a kapcsolatot, össze is jártunk, de már ritkábban. A felesége olyan csehszlovák: az apja cseh, az anyja meg szlovák volt.

Gyermekkor

Dunaradvány

1931. április 16-án születtem Dunaradványon, édesapám ott volt lelkész. Dunaradvány már akkor sem volt tiszta református, bár a többség az volt még. Most már nagyon vegyes, de most is van református lelkésze. Magyarok éltek a faluban, cigányokra nem emlékszem, édesapám sem emlegette. A parókia, ahol laktunk, ugyanolyan volt, mint most. Én abban az épületben születtem, meg a testvéreim is, nem kórházban, mint manapság. Talán három szoba volt benne, de erre már nem emlékszem pontosan. Az édesapám irodája tele volt könyvekkel, de sajnos annak nagy részét később a háború elpusztította, vagy széthordták. A megmaradt könyveket örököltem édesapámtól, később én is elég sokat összegyűjtöttem, de most már osztogatom szét a kollégáknak, barátaimnak. A lányaim nem végeztek teológiát, a szépirodalom érdekli őket. A teológiai könyvek nagy részét Dobai Sándornak adtam, ő a nővérem egyik veje, a komáromi egyházmegye esperese, dunamocsi lelkipásztor. Amikor a lelkész édesapám foglalkozott a gyerekekkel, én is ott voltam közöttük, már három-négyéves koromban is. Emlékszem, jó időben kint az udvaron tartotta édesapám a bibliaórákat, és én is kimentem közéjük – van is egy fénykép,

ahogy ott vagyok köztük –, és hallgattam, amit tudtam hallgatni öt-hatéves fejjel. Kijártunk a Duna-partra, mert ott a lelkészlaktól a Duna tíz méterre van; csak át kell menni az országúton és le a templom mellett a Duna-parthoz. Én ott tanultam meg úszni. Édesapám, aki ügyes, praktikus gondolkodású ember volt, megszerettette velem a vizet, meg a testvéreimmel is; szabályosan beledobott sokszor a Dunába, hogy bátorítson. Beretkére már úgy mentünk, hogy a nővéremmel mi már tudtunk úszni. Olyan ember volt édesapám, aki mindig szerette a víz közelségét, mert fiatalkorában ez neki nem adatott meg.

Édesapám a lelkészi teendői mellett nagyon szeretett vadászni. Tagja volt a vadásztársaságnak, egy ideig járt is vadászni, de éppen Dunaradványon hagyta abba a vadászatot. De azért ő is látott az egyházban sok mindent, a helytelenségeket is. A harangozó meglopta egyszer a perselypénzt. Második alkalommal már gyanús volt, harmadszorra meg édesapám elkapta és el is bocsátotta őt. Ilyenek is előfordultak. Édesapám a magyar nemzeti himnusz is elénekeltette a templomban. Nem tudom, melyik ünnep alkalmával (talán március 15-én), de akkor, amikor azt illett elénekeltetni. A hívek meg elénekelték. De akkoriban – az első világháború után, az első Csehszlovák Köztársaság idejében –, büntették, aki ezt megtette. Nem volt ez államellenes, de annak is minősíthették, és nagyon tiltották. El is kellett neki ezért egy pár napra tűnnie, mert rögtön kitudódott, és a csendőrök keresték. Ki tudja, kinek a szájából került ez ki, de az illetékesek megtudták. Az emberek mentek ki a templomból, és elmondták, hogy elénekeltük a himnuszt, vagy valaki feljelentette, már nem tudom, hogy történhetett, de nem lett belőle aztán semmi.

Beretke

Öt és fél évet töltöttem Dunaradványon mint lelkészgyerek, ugyanis 1936 őszén Beretkére költöztünk. Meghívták oda édesapámat, hogy az árvaház¹⁰ vezetését vegye át mint megválasztott lelkipásztor.

Az árvaháznak – és tulajdonképpen az egész régiónak – a felügyelője Tornallyay Zoltán földbirtokos, egyházkerületi főgondnok volt.¹¹ Beretkén élt a testvére, egy földbirtokosnő; a beretkei határ nagy részét ők birtokolták. Nem sok idő telt el,

amikor Tornallyay Zoltán behívatta az apámat, és közölte vele, hogy azt az elképzelést, amit ő az árvaházban meg akar valósítani a gyermekekkel, ő nem fogadja el, úgyhogy nem lehet az árvaháznak az igazgatója. És akkor kinevezte Gérecz Lajos¹² tanítót az árvaház igazgatójának édesapám helyett. Az meg kiszolgálta őt a végletekig, megtett mindent, amit Tornallyay kívánt az iskolával meg az árvaházi dolgokkal kapcsolatban. Édesapám leváltásának fő oka az volt, hogy édesapám megtért, missziói beállítottságú lelkipásztor volt, aki a misszióknak, különösen a belmisszióknak olyan munkása, vagy harcosa volt, hogy azt mindenhol érvényesíteni akarta. És amikor ezt megszimatozta Tornallyay Zoltán, a főgondnok, nem engedte, hogy ő maradjon az igazgató. Annyit azért megengedett, hogy az árva gyermekek lelki nevelését édesapám vezesse. Minden reggel áhítatot tartott nekik, a hittanra is tanította őket, foglalkozott velük, de utána már nem az ő kezében volt a teljes nevelésük és az árvaház igazgatása. Édesapám belenyugodott ebbe, elfogadta.

Beretkének akkoriban olyan 350 lakosa volt, a reformátusok száma 200-250 között mozgott. Volt ott egy pár katolikus meg egy-két evangélikus család. Templom volt református és katolikus is, de a katolikus templom kisebb volt, és '44-ben teljesen szétlőtték. Nem is épült fel, úgyhogy azóta sincs Beretkén katolikus templom. A református templom nagy volt, oda több százan is beférhettek volna, de sosem volt tele, még karácsonykor sem telt meg. Abban az időben a gyülekezet 20-25 százaléka járt a templomba. Talán azért épített édesapám egyik elődje ilyen nagy templomot, mert régebben a reformátusok a környékről is odajártak. A háború után, amikor az iskolateremben tartották az istentiszteletet – mert találat érte a templomot –, az tele volt, de az nem is volt nagy.

Édesapám nem tartott bibliaórát, Beretkén ez nem működött, a falusiak nem nagyon szerették, de a prédikációit igen, arra eljártak meghallgatni a templomba. De azért ott is volt egy-két fegyelmezetlen legény, akik sugdolóztak egymás között prédikáció alatt – édesapám meg rájuk szólt. Minden reggel volt istentisztelet az iskola számára. Oda mehettek mások is, de a falusiak nem jöttek, így azon csak az iskolások vettek részt az árvaház gyermekeivel együtt. Az istentiszteletet mindig édesapa tartotta, és azon ott kellett lenni nekem is. Vasárnaponként pedig rendes istentisztelet volt, és oda nekünk papgyerekeknek muszáj volt mennünk, de hát ez természetes is volt. Mi,

gyerekek oda ültünk, ahová szerettünk volna, a többiek közé, nem pedig a lelkész feleségének fenntartott padba.

Az árvaházi és a falusi gyerekek közül azoknak, akik merték vállalni, az igazgató időnként betanított valamilyen kis műsort, és abban illetékes volt az édesapám is. Volt szavalat, ének, az igéről rövid magyarázat. Voltak azután vallásos esték, amelyeken részt vett a helyi lakosság is, és a műsorral aztán elmentek vallásos estét tartani a szomszédos gyülekezetekbe is.

Édesapámhoz tartozott Beretkén kívül még Csoltó, Lekenye – ezek a leányegyházak Beretkéhez tartoztak – és részben Gömörpanyit is, de ott kevés református volt. Oda istentiszteletet nemigen járt végezni, hanem onnét átjöttek, hogyha valamilyen nagyobb ünnep volt. A másik két gyülekezetnek volt saját temploma. Emlékszem, Lekenyén egy kis templom volt, és Csoltón is volt. Csoltóra édesapám kijárt rendszeresen, vagy minden vasárnap, vagy csak minden második vasárnap, mert Lekenyére is kellett neki járni, és az már kicsit messzebb volt. Csoltó csak egymásfél kilométerre volt Beretkéhez, Lekenye viszont már négy-öt kilométerre volt, kerékpárral járt oda. Elé szoktunk menni családotul, mert nem a főúton járt haza, hanem a hegy alján. Volt ott egy szekérút, és ő azon közlekedett mindig. Mi tudtuk, hogy mikor mehetünk eléje, és akkor mentünk. Gyalog jöttünk haza, mert az már ott erdős rész volt, és az út mellett egy kicsit emelkedett a domborzat is.

Beretke tiszta magyar falu volt. Húsz százaléka cigány származású volt már akkor is, de jól kijöttek a falubeliekkel, nem volt probléma velük. Volt, aki koldult és volt, aki dolgozott közülük. A földbirtokosnő, Tornallyay Margit a háborúig dolgoztatott is közülük egy párat. Az iskolába is együtt jártunk a cigánygyerekekkel, én még barátkoztam is velük. Az egyik ügyes cigánygyerek tanított meg engem rákot fogni. A Murány folyóban rengeteg rák volt. Még a siklókat is meg mertem fogni, holott azoktól a kezdetekben rettegtem. Amikor az ember benyúlt a lyukakba a rákért, a rák az embert az ollójával fogadta. De amikor puhát észleltem, az sikló volt, mert az is behúzódott a maga lyukába. Így lassan megbarátkoztam azokkal is. Rákot, siklót, egyszóval mindent megfogtam. Jártam horgászni a beretkei haverokkal, meg madarászni, de nem volt szabad kiszednünk az olyan madarakat, amik hasznosak voltak, ezt az édesapám a lelkünkre kötötte mindig. Még sólyomfészket is találtunk a szikla oldalán. Hazavittem az egyik fiókát, ketrecbe tettük, hogy majd megszelídítjük,

de amikor már tudott repülni, kinyitottuk a ketrec ajtaját, kirepült, és többet nem is láttuk. Még a varjúfészkeket is kiszedtük, pedig a varjú magasan rakta a fészket.

A Sajó és a Murány folyók ott egyesültek a falu alatt. A Sajót azonban megfertőzték – Gömörhorkán cellulózgyár volt ott, és onnan beleeresztették a lúgos vizet a Sajóba –, ezért abban nem lehetett halászni. A Murány, az hegyi patak volt. Két kilométerrel feljebb ott még pisztrángot is lehetett találni és fogni.

A parókia két nagyszobából és egy kis szobából állt, meg konyha is volt. Nem volt külön gyerekszobánk, de azt a kis szobát is mi laktuk. Gyermekkorunkban édesanyánk nevelt minket. Óvoda akkoriban nem volt, de külön nevelőt sem fogadtak fel mellénk. Arra viszont emlékszem, hogy volt nálunk cseléd lány, de inkább olyan szolgálóféle. Emlékszem, hogy egy Acsay Irma nevezetű lány elég hosszú ideig volt a segítőnk; nem édesapám ottani szolgálatának végéig, de elég sokáig. Dunaradványon nem kellett az ilyen segítség, mert kicsik voltunk még akkor, de Beretkén azért a szükség jobban kívánta. Acsay Irma egy aranyos nő volt. Biztosan szegény családból származott, és bizonyára neki is jól jött egy ilyen munka, de a pontos hátterét nem tudom. Azt tudom, hogy a Csallóközből hozta az édesapám, mert nem akartak akárkit. Segített mindenben: főzött, mosott, takarított. Velünk lakott és volt egy külön szobája. Ott élt velünk egy családban, úgyhogy minden nyitva volt előtte, mindenben részesült. Fiatal lány volt, de hát tőlünk jóval idősebb, olyan huszonéves lehetett talán. Nagyon jól jött a segítsége a három gyerek mellé. Később aztán anyagilag nem lehetett őt ellátni, úgyhogy fel kellett neki mondani. Ez még a háború előtt volt. Akkoriban nemcsak a lelkészcsaládokra volt jellemző, hogy tartottak cseléd lányokat vagy ilyen kiegészítő személyzetet, hanem másoknál is így volt, tehát ebben nem volt semmi különleges.

Iskolába az árvaházi gyermekekkel jártam. Kis település lévén a beretkei iskola nem lett volna elég erős, ha nincs ott az árvaház, úgyhogy az árvaházi gyermekekkel jártam ki az öt elemi hatéves koromtól. Az iskola egy tantermes volt, az osztályok együtt voltak. Mind az ötöt egyszerre tanította az igazgató, de volt neki egy tanítónő segítsége is. A tanítás reggel istentisztelettel vagy áhítattal kezdődött a templomban, onnét aztán lementünk az iskolához, mert a templom egy kis dombon áll. Így volt ez minden nap. Édesapám a hittant tanította, és a gyerekekkel való vallásos foglalkozást is ő végezte, csak az igazgatóságról tette el Tornallyay Zoltán.

Karácsonyeste volt istentisztelet; nem emlékszem, hány órakor kezdődött, de este tartották meg. Otthon énekeltünk a karácsonyfa alatt, körülálltuk és imádkoztunk. Mindig voltak szerény ajándékok a szülők részéről. Emlékszem, hogy valamelyik karácsonykor egy kis vonatszerelvényt is kaptam édesapámtól, talán Pesten vették, vagy máshonnan szerezték meg.

A lelkészek abban az időben nem kaptak állami fizetést, viszont hárman voltunk gyermekek, és a beretkei gyülekezet kicsi volt. Ők segítettek, amiben tudtak, de az nem volt elég. Édesapám Lekenyén megismerkedett egy férfival, aki jó üzletember volt. Ezzel az ismerősével szereztetett budaiföldet¹³ édesapám, és pár vagonnal küldött Komáromba, ahol voltak kapcsolatai. Néhány ilyen akció pénzügyileg segített valamit rajtunk, így tudtunk létezni. Állami fizetést akkor kapott az édesapám, amikor már Jókán szolgált, erre emlékszem. Az ottaniak körülvettek minden jóval, és hízott kacsától kezdve sok mindennel segítettek bennünket. Beretkén nem volt ilyen segítség. Elég szegény vidék volt, az egyházközségeknek sem voltak nagy földterületeik – lejjebb már igen, a sík területen –, de a beretkei gyülekezetnek volt pár hold földje. Az egyházi földek után kaptunk a termésből meg pénzt is. Az üzletben úgy vásároltunk, hogy sokszor termést adtunk pénz helyett. Beretkén volt egy kocsmá, aminek volt egy üzletrésze is, más üzlet nem volt. A kocsmáros is bérelt egyházi földet, és édesapámnak megengedte, hogy részben vásároljon csak pénzéért. Egy füzetbe írták fel, hogy mit vett, és hogy mennyibe került, a ki nem fizetett részt pedig édesapám leszámította a föld bérleti díjából.

A gyülekezetnek volt erdeje is. Abból is kaptunk valamit, úgyhogy tüzelési gondjaink nem voltak. Mi már a kivágott fákat kaptuk meg, méterben. Sokat fűrészeltem édesapámmal a fát, mert a hasábok méretesek volt, és el kellett fűrészelni, hogy tudjunk vele tüzelni.

Gimnazista évek a második világháború alatt és után

Sárospatakról és Komáromból vissza Beretkére

1938-ban Magyarországhoz csatolták az elszakított területeket, így Magyarország keretében éltük meg a háborús időszakot. Emlékszem a visszacsatolásra is. A templomtól meg az árvaházból lépcsőkön lehetett lejönni az utcára, és az édesapám

ott fogadta a magyar katonákat. Nem palástban, csak úgy civilként. A falu is fogadta a katonákat, illetve annak egy része. Édesapám kiszolgált katona volt, végigjárta az első világháborút, az olasz fronton sebesült meg. Nem félt attól, hogy a magyar katonák fogadásának következményei lesznek, mert mindig a szegényebb réteghez húzott, azokon próbált segíteni, és ezért szerették őt az emberek. Missziói lelkületű lelkész volt, aki elsősorban a lelkiekkel foglalkozott, de a szegényeken is próbált segíteni.

1942-ben, ötödik osztály után engem édesapám a Sárospataki Református Főgimnáziumba adott, mert úgy látta jónak, hogy református beállítottságú egyházi gimnáziumba kerüljek. Sárospatakon teológiai akadémia is volt, annak a keretén belül volt a nyolc osztályos református gimnázium. Lányokat oda ritkán vettek fel, úgyhogy a nővérem Miskolcon tanult, de az is protestáns gimnázium volt. Sárospatakra csak fiúkat vettek fel hivatalosan, de magántanulóként fölvettek lányokat is. Az én osztályomban két magántanuló lány volt, akik bejárhattak velünk a tanítási időszakban, tehát ott voltak az osztályunkban, és megkapták a bizonyítványt is rendesen.

Internátusban laktam; a sárospataki teológiának volt internátusa, ahova gimnazista diákok is kerülhettek. A felügyelőink mindig teológusok voltak. Én a szobámban egy olyan teológussal laktam, aki szintén Beretkén élt, de a teológiát ott végezte Sárospatakon. 1944-ben a második gimnáziumi osztályt fejeztem be, méghozzá jó eredménnyel. Latinból sajnos hármasm volt első osztályban, de aztán azt is kijavítottam. Szigorú gimnázium volt, és a latint már első osztálytól bevezették, úgyhogy azt is tanulni kellett.

A németek, azt hiszem, március 19-én jöttek be Sárospatakra. Csodálkozva néztük őket, fiatal diákok, ahogy a főutcán leálltak az autóikkal, tankjaikkal. Nem bántottak senkit se, és mi, tizenéves fiatal gyerekek csodáltuk őket, mert még nem láttunk ilyesmit. De aztán – tekintettel a háborús eseményekre – április 1-jén bezárták az iskolát, a tanítást megszüntették, és kikaptuk a bizonyítványt. Akkor hazamentem Beretkére, és többet Sárospatakra nem kerültem vissza.

Gyermekkoromban sokat nyaraltunk Hodosban, az édesanyám családja onnan származott. Ehhez közel van Nemesabony, ott édesanyám testvére lakott. Minden évben ez volt a családi nyaralásunk, úgyhogy 1944-ben is elmentünk nyaralni

Hodosba, de már nem tudtunk visszamenni Beretkére. A háború miatt megszűnt a vonatközlekedés, és ott rekedtünk. Az édesapám, aki jó barátságban volt Galambos Zoltán¹⁴ akkori komáromi lelkésszel, fölhívta őt, hogy vállalja-e átmenetileg a lelkészi szolgálatot, de háborús helyzet volt Komáromban is. Édesapám teher- meg katonai vonatokkal próbált visszajutni Beretkére – azzal, hogy később a családot is megpróbálja maga után küldetni –, de nem jutott el talán csak Léváig. Visszahajtották őt a német katonák. Visszajött, aztán Hodosból Komáromba mentünk. Az ottani lelkész adott nekünk egy teljes szobát a lakásában, és úgy rendezte, hogy ott tisztálkodhattunk, sőt egy konyharészt is adott nekünk. Föl is szedtünk pár kilót. A frontot ott élte át az egész család Komáromban, csak 1945. június elején mentünk vissza Beretkére. Akkor indult meg a vonatközlekedés. De Magyarországon keresztül mentünk, mert Csehszlovákiában még akadozott a közlekedés a hegyes vidékek miatt és azért, mert a síneket mindenütt megrongálták, ahol lehetett a háború alatt.

Amikor visszatértünk Beretkére, siralmas látvány fogadott minket. Megtaláltuk a bútoraink nagy részét, de a lelkészlak megsérült, a lakásunkat megdézsmálták – részben az oroszok, részben a lakosságnak talán a cigány része is. Mivel a templom egy dombra épült, és látható volt messzebről is, a szovjeteknek az úgy tűnt, mint egy erődítvány, ezért elkezdték löni. Száz belövést kapott, de a templom kiállta azt is, nem omlott össze, csak lyukak voltak rajta, összesen száz. Édesapám megszámlolta, mert jól meg lehetett számolni. A templom tetőzete meg a toronyban lévő harangok voltak megrongálva, de maga a fala állt. Részben megsérült a parókia is, úgyhogy amikor mi visszamentünk Beretkére, az árvaházba kerültünk – az csak egy találatot kapott vagy kettőt, ezért lakható volt –, ott kapott édesapám parókiát. 1949-ig, amíg Jókára nem hívták meg az édesapámat lelkésznek, mi az árvaházban laktunk. A parókiát nem újítták fel azóta se, csak lakhatóvá tették. Más lakók kerültek oda a faluból, nem reformátusok, hanem olyan, aki rászorult.

A templomot később, a háború után úgy újítták fel, hogy lebontották, mivel elég nagy volt, és annak a helyén a gyülekezet egy kisebb templomot épített. Az áll ma is Beretkén. Édesapám csak elkezdte a munkálatokat, de mások fejezték be. 1949-ig nem is lehetett ilyet véghezvinni, mivel az anyagi helyzet is elég siralmas volt. Addig az iskolában tartották az istentiszteletet, annak az épülete nem kapott belövést, így alkalmas hely volt az istentiszteletek tartására.

UNRRA-csomagok¹⁵ és kitelepítések

A front után nagyon nehéz volt az élet. Vásárolni lehetett, de csak a legszükségesebb dolgokat. A kenyeret mi sütöttük saját kezűleg, illetve édesanyám, de édesapám is besegített, mert a kemencét be kellett gyújtani. Akkoriban mindenkinek volt kemencéje. Egyszerre öt kenyér lett megsütve, és minimum egy hétig eltartott. Nem voltak azok olyan hatalmas kenyerek, de nem romlottak meg.

Megszűnt az árvaház. Ahogyan fokozatosan közeledett a front, úgy engedték szét az árva gyermekeket. Elsősorban azért, mert az árvaház nem bírta már magát fönntartani, meg nem tudta senki sem, hogy mi vár rájuk. Az árvák szét lettek bocsátva a családtagokhoz, rokonokhoz, senki nem maradt az épületben. A háború utáni első két évben egy amerikai segélyszervezet, az UNRRA küldött az árvaházaknak meg más segélyhelyeknek mindenféle dolgot; nemcsak ruhaneműt, hanem élelmiszert is. Ebből kapott a beretkei árvaház is. Egy-két dolgot eltettünk magunknak, de nagy részét édesapám Tornalján beszolgáltatta az illetékes szociális intézménynek. A csomagban volt préselt élelmiszer, kávéféle, kisebb ruhaneműk. Emlékszem arra is, hogy volt abban finom amerikai csokoládé, amiben örömmel leltük. Nem nagy csomagokban jöttek, és mind az árvaház címére érkezett az Egyesült Államokból, de hogy közvetve vagy közvetlenül, arra már nem emlékszem. Egy-két év elteltével aztán leállt ez az UNRRA-küldemény; megtudhatták valahonnan, hogy az árvaház már nem működik.

Volt Beretkén egy partizán, aki a háború után költözött oda. Ez a volt partizán tudomást szerzett a szállítmányokról, és eljött édesapámhoz, hogy adjon neki belőle bizonyos részt, mert ő neki joga van arra. Édesapám azt mondta, hogy nem lehet, be akarja szolgáltatni Tornaljára az illetékes hivatalnak. Tornalja volt akkor a járási székhely. De azt hitte ez a volt partizán, hogy mindenhez joga van ebben a magyar faluban, mert egyedüli szlovák volt, aki idekerült. Később visszajött egy fegyverrel, ráparancsolt édesapámra, hogy azonnal adjon neki valamit. Édesapám eléje állt: „Csak rajtam keresztül. Engem nem érdekel a fegyvere”. A partizán annyira meghökkent, hogy szépen elment, és nem jött többször az édesapámhoz. A

legfurcsább ebben a helyzetben az volt, hogy én meg jóban voltam ennek a partizánnak a fiával. Két fia volt, az egyik velem egyidős, és összebarátkoztunk.

De nem volt olyan egyszerű az életünk a háború után se. Mi a nővéremmel akkor már Rozsnyóra jártunk gimnáziumba, és a vonatban meg sem szólalhattunk magyarul. Egy alkalommal leszállítottak bennünket Pelsőcön. Gömörpanyitról indultam Rozsnyóra, útközben Pelsőc egy központi hely volt, onnan pedig Murány és Jolsva felé ment a vonat. Bevittek Pelsőcön bennünket a forgalmi irodába, és az egyik társamnak lenyírták a szép, göndör haját, mert magyarul beszélt. Egy-két pofont is adtak, de különben nem bántottak, viszont megszegyenítették. Mondták, hogy ez többet ne forduljon elő nyilvános helyen, magunk közt beszélhetünk magyarul, de a vonatban nem. Amikor édesapámmal utaztam valahová, akkor sem szólalhattunk meg magyarul. Ez még 1947-ben volt. Hogy az állam ezt mikor és hogyan tiltotta meg, arról nem tudok, de tény, hogy nem lehetett magyarul beszélni. Persze mi azért magunk közt a vonatban ezután is beszéltünk magyarul, de amikor jött a kalauz, elhallgattunk – ugyanis a kalauz árult el bennünket Pelsőcön is, azért szállítottak le, hogy egy kicsit rendre utasítsanak. Ilyenek előfordultak 1946-ban és 1947-ben.

Ebben az időben volt a lakosságcsere is, 1947-49 között.¹⁶ A kitelepítés szerencsére nem érintette a családjunkat. Beretkéről sem telepítettek át tudtommal senkit Magyarországra, de Csehországba elvittek néhány családot munkaszolgálatra a szudétanémet területre.¹⁷ A legtöbb helyről az úgynevezett nagygazdákat kényszerítették erre, de Beretkén nem voltak ilyenek, úgyhogy átlagos gazdacsaládokat vittek el, talán hármat. A csehországi kitelepítettek között volt a pajtásom is. Amint lehetett, visszajöttek, és ő aztán sokat mesélt a csehországi ottlétükről. Azt mondta, nem bántak velük rosszul a csehek, és voltak olyanok is, akik végleg ott maradtak. Mindez a Beneš-dekrétumok¹⁸ következménye volt az 1946-47-es években.

Édesapám politikai nyomás miatt ment el Beretkéről 1948-ban. Az UNRRA-ügy miatt, az nem aludt ki. A faluban ennek a szlovák férfinak elég nagy szava volt. A falu kommunista vezetősége azért kiállt édesapám mellett, arra ugyanis jól emlékezett mindenki, hogy a magyar időkben ő, akin tudott, a szegényeken segített valamilyen formában. Ez neki nagyon fontos volt.

Rozsnyó, Tornalja – szlovák gimnáziumok

1945 szeptemberében nem voltak magyar iskolák.¹⁹ Édesapám azonban előrelátó ember volt, és azt mondta nekünk: „Gyermekeim, szlovák iskolába kell mennetek, más lehetőség nincs, meglátjátok, ez még jól jöhet“. Nem akartunk szlovák iskolába járni. Végül Rozsnyóra, szlovák gimnáziumba küldött engem és a nővéremet. Öcsém még nem volt gimnazista korú.

Rozsnyóra jártunk szlovák nyelvű nyolcosztályos gimnáziumba, a nővérem kettővel járt felettem. Szlovákul nem tudtunk, csak egy-két szót, de az egyenlő volt tulajdonképpen a nullával. Két tanár volt a gimnáziumban, akik tudtak magyarul is, a többi szlovák volt. Volt, aki a magyarokat kigúnyolta a beszédük miatt. Az egyik pap volt, azt nem felejttem el. Ha valamilyen szót nem tudtunk helyesen kimondani, gúnyosan próbált kisegíteni. Arra is emlékszem, hogy nem szeretett bennünket. De azért a rozsnyói szlovák nyelvű gimnázium tanárai döntő többségben segítettek bekapcsolódni a szlovák nyelvű tanulásba. Fokozatosan tanulgattuk a szavakat, a mondatokat, úgyhogy sem én, sem a nővérem nem buktunk meg. Később aztán belejöttünk a szlovák nyelvbe. Az osztályban voltak szlovákok és magyarok is, meg német nemzetiségűek is egy páran. Ők eleinte – jól emlékszem – nem mertek arról beszélni, hogy ők svábok, csak egymás között. Titkolták, mert őket még jobban üldözték, mint a magyarokat. De az osztályban nem volt semmilyen súrlódás közöttünk, sem akkor, sem később, amikor jöttek az érettségi találkozók.

A nővérem leérettségizett Rozsnyón, majd szerencsésen felvették az orvosi egyetemre Pozsonyba. Pedig pap lánya volt, és borzasztó volt a politikai helyzet akkor.

Csakhogy nekem még két évem volt az érettségiig, amikor a csehszlovák állam 1949-ben Tornalján nyitott szlovák gimnáziumot, és oda kényszerítette azokat, akik a tornaljai járásban és a szomszédságban laktak. Rozsnyóról, Rimaszombatból, részben Dobšínáról oda gyűjtöttek bennünket össze, hogy a szlovák gimnázium megindulhasson. Én az utolsó két osztályt már Tornalján fejeztem be, a politikai helyzet ezt így hozta, nem volt más lehetőség. Tornalja közel van Beretkéhez, de a

szüleim akkor már Jókán laktak, miután a gyülekezet megválasztotta édesapámat lelkipásztorául. Így nem bejáró voltam, hanem ott laktam magánlakásnál albérletben. Jóka messze volt Tornaljától, de már nem hagytam ott emiatt a gimnáziumot.

Ha jól emlékszem, 1950-ben nyílt meg Komáromban a magyar gimnázium. Nekem a Galambos lányok jó ismerőseim voltak, és volt még egy-kettő, akikkel ott a háborús időben megismerkedtem. Ők hívtak, hogy menjek át Komáromba, és magyarul fogok érettségizni, de a szüleim meg már én is láttam, hogy nem éri meg. Úgy véltem, hogy Tornalján le tudok érettségizni a szlovák gimnáziumban.

Tornalján is három nemzetiségből állt össze az osztályom: egyharmada szlovák, egyharmada magyar és majdnem egyharmada német volt Dobšina környékéről – de ezek a német, illetve sváb fiúk jobban tudtak szlovákul, mint mi. Soha nem volt köztünk semmilyen nemzetiségi probléma, akár magyar, akár szlovák vagy sváb volt valamelyikünk. Azért sem, mert így is neveltek otthon: hogy emberként nézzek a másokra. Édesapám nem küldött volna bennünket szlovák gimnáziumba, hogyha olyan lelkülettel rendelkezett volna, hogy utálja a szlovákokat. Mondhatta volna egyszerűen azt is, hogy járjatok ti is át – mint a többi papgyerek – illegálisan Magyarországra: Miskolcra vagy Sárospatakra. Ő viszont ezt nem akarta. Azon a véleményen volt, hogy ha már létrejött Csehszlovákia, és mi ebben az országban élünk, akkor itt kell tanulnunk és érvényesülnünk is. Nekünk ez akkor nem nagyon tetszett, de megértettük a nővéremmel. Az öcsémnek könnyebb dolga volt, mert rá ragadt valami a szlovák nyelvből, és az elég volt neki. Ő Jókán már szlovák polgárba járt, bár volt a faluban magyar nyelvű iskola is. Később Komáromba került, amikor újraindították az ötvenes években a magyar nyelvű képzéseket, és ott is érettségizett a magyar gimnáziumban.

Mire Tornaljára kerültem, már én is elég jól beszéltem a szlovákot, és mindent meg tudtam tanulni. Igaz, hogy elégséges eredménnyel, de leérettségiztem 1951-ben, és nem buktam meg. Voltak társaim, akik szintén átjöttek Rozsnyóról velem, és pótvizsgára kellett menniük. Az érettségi után Jókára mentem haza, ahol édesapám szolgált.

1948 februárjától, amikor a kommunisták átvették a hatalmat, bizonyos mértékig megenyhült a helyzet. 1948-ban megjelent az Új Szó,²⁰ a csehszlovákiai magyarok napilapja. Emlékszem erre, mert akkoriban ez nagy újság volt, hogy a magyaroknak

napilapjuk jelenhetett meg. Akkor már beszélgethettünk magyarul is. Amikor 1948 őszén Tornaljára kerültem, már nem voltak ilyen problémák. A szlovák tanárok is toleránsabbak voltak. Az egyik tanár ilyen volt, a másik amolyan. Az igazgató nagy szlovák volt, de azért eltűrt bennünket, úgyhogy leérettségiztünk rendesen.

Közvetlenül a háború után nem voltak magyar iskolák, csak később. Az ötvenes években nyílt meg a magyar gimnázium Komáromban, és a magyar tannyelvű elemi iskolák is megnyíltak a falukon. Mindez a kommunista pártnak a beavatkozása révén történhetett, tehát ebben az értelemben az, hogy átvette a hatalmat, valami pozitívumot is jelentett akkor.²¹ Bár az egyházzal szemben később bekeményítettek, és akkor már sokkal nehezebb volt. Édesapámat is feljelentették, csakhogy a falunak a vezetősége ismerte a szüleimet, és tudták, hogy az egyszerű emberek mellett mindig kiálltak, a szegények mellett különösen. Semmi bántódás nem érte, nem is hurcolták meg őt, mint egyes lelkészeket. Ez már 1949 után volt.

Édesapám Jókán

Édesapámat a jókai gyülekezet 1949-ben választotta meg lelkészének, és egészen haláláig, 1973-ig hűségesen szolgálta őket. Ez volt a leghosszabb időszaka, huszonnégy év, amit egy helyen szolgált.

A szüleim nem nagyon tudtak szlovákul: édesanyám egyáltalán nem tudott, nem is volt rá szüksége, az édesapám meg ugyan értett valamit, mert ő már élt az első Csehszlovákiában is, amely 1918-ban jött létre, de beszélni nem tudott, mert neki sem volt rá szüksége. Az egyházi adminisztráció nyelve továbbra is magyar volt a Szlovákiai Református Keresztyén Egyházban annak ellenére, hogy a szlovák nemzetiségű Andrej Maťašík²² volt a püspök-helyettes, Varga Imre²³ meg a püspök. Így a hivatalos egyházi érintkezés továbbra is magyar nyelven zajlott.²⁴ Ha meg valamit szlovákul kellett megfogalmazni, abban mi – a lánytestvérem, Bözsike, akinek elég jó nyelvérzéke volt, vagy én – mindig segítettünk.

Amikor Jókára került édesapám, nem volt megfelelő lelkészlak. A mostani missziói központban egykor egyházi alapiskola működött, mellette volt a tanítói lakás, és abban lakott a lelkész a családjával. Elég szűkös volt, mert csak két szoba volt benne: egy nappali és egy hálószoba. Az előszobában édesapám az irodáját

rendezte be, de fürdőszoba és konyha is volt, úgyhogy azért elfértünk, még ha kevés is volt a hely. De a gyülekezet úgy döntött, hogy új parókiát épít, ami nagy dolog volt akkoriban. Ha nem volt kapcsolata az embernek – különösen a magyar gyülekezeteknek –, nem tudott lépni az építkezés területén. Pozsony kerületi székhely is volt, és édesapámnak voltak ott jó ismerősei, magyarok és szlovákok. Erre nagy szükség is volt az építkezési engedély megszerzése miatt, és édesapámnak akadt egy világi ismerőse, aki, nem tudom hogyan, de végül elintézte neki az engedélyt a parókiaépítésre. A szükséges anyagiakat a hívek összegyűjtötték, meg egyházi vonalon is volt segítség, így egy év alatt felépült a parókia. A régi, százéves lelkészlakot lerombolták, teljesen szétszedték darabjaira, mivel elég rossz állapotban volt. Az új parókiát nem az édesapám tervezte, hanem felkérték rá egy hivatalos tervezőt, a hívek meg kétkezi munkájukkal járultak hozzá az építkezéshez, vagy adományokat adtak a költségek fedezésére. Én nem nagyon tudtam követni az építkezés menetét, mert akkoriban már prágai teológiai hallgató voltam, és csak ritkán jártam haza. Úgy tudom, hogy a templommal nem volt nagyobb probléma, ezért nem is végeztek rajta nagyobb javítást sem.

Különösek voltak Jókán a karácsonyok, főleg az első években, amikor Jókára kerültünk. Micsoda karácsonyesték voltak! A fél gyülekezet odajött az ablakunk alá – előtte van a kerítés –, ott megálltak és elénekelték a karácsonyi énekeket. Az ötvenes, de még a hatvanas években is megtartották ezt a szokást, és erre emlékszem még ma is, mert én ilyen csodálatos élményben csak ott részesültem, Beretkén meg Dunaradványon nem volt ilyen élményem.

Édesapám elég jó bibliakört tartott a hívek számára, ezeken itt-ott én is részt vettem, bár nem szívesen. Akkor sem, amikor teológiára jártam. Azért be-bementem hozzájuk, de hagytam, édesapám hadd beszélgessen velük. A napi igét mindig kiválasztották a Bibliából – ámbár akkor még nem volt Bibliaolvasó Kalauz²⁵ –, és édesapám azt magyarázta a híveknek, aztán pedig elég kötetlenül beszélgettek róla. Én nem szóltam bele. .

Amikor Jókára kerültünk, akkor már tizennyolc éves voltam. Ennek ellenére ez a hely is közel került hozzám, mert a kis Duna meghódított. Prágában szereztem magamnak egy túrakenut, ami akkoriban újdonság volt. A kenunak köszönhetően nagyon szép nyarakat éltem meg Jókán a kis Dunánál. Volt egy tanítónő, akivel elég

sokáig jóban voltam, de másokkal is, sőt barátok is jártak hozzám, akikkel együtt jártam a gimnáziumba, meg a teológiáról is jöttek. Jókán könnyebb nyári túrákat csináltunk a kenuval, nem túl hosszú távúakat. Volt egy katonatiszt barátom is, aki Magyarországról áttelepült szlovák volt, de jól beszélt magyarul. Pisztolyt hordott magával, és kitaláltuk, hogy kenuval megkeressük a csukák lelőhelyét, akik a csöndes vízben szerettek pihenni és lesni a zsákmányukra. Pisztollyal lőttünk egykettőt belőlük, habár neki nem volt szabad ilyesmire használni a fegyverét, de az elhasznált lőszerrel mindig el tudott számolni, mert tiszt volt. Később abbamaradt ez a barátság; messzebbre helyezték át Pozsonyból, nem járt haza szabadságra, csak nagyon ritkán, meg aztán később én is elkerültem Jókáról. Rajta kívül jóban voltam egy fiatal gyógyszerésznővel is, akivel szintén kijártam a Dunára, és egy-két tanítónővel is barátkoztam, akik a szlovák iskolában tanítottak. A faluban két iskola volt, illetve van ma is: egy magyar és egy szlovák tannyelvű. De nem volt köztünk nemzetiségi súrlódás.

Jókán nem volt mindenki református, jelentős számú katolikus közösség élt a faluban, így a gyülekezet kis létszámú volt. Akkoriban olyan szokás volt, hogy majdnem mindenki hozott nekünk valamilyen kóstolót – főleg amikor odakerültünk –, mert tudták, hogy három gyereke van a lelkésznek, és mindegyikük még tanul. Kaptunk hízott libát, kacsát, disznóölésből húsféléket; keresztelesek és esküvők után általában süteményeket vittek a lelkésznek, de aztán sok helyről húsféléket is kaptunk.

Édesapám kinézésre kicsit hasonlított rám, egy-két centivel volt alacsonyabb tőlem, és olyan száz-százöt kilós volt, legalábbis így maradt meg az emlékezetemben. Ennek ellenére elég mozgékony ember volt. Ment mindenfelé vonattal vagy busszal, vagy ami éppen kapóra jött. Az ötvenes évektől ugyanis már volt buszközlekedés, meg a vonat is járt, és Komáromba is lehetett azzal menni, bár körülményesebb volt. Autóval is lehetett közlekedni, bár azt nem nagyon tudom, illetve nem emlékszem arra, hogy a lelkészeknek volt-e akkoriban autójuk, amúgy is kevés járt belőlük az utakon. Tóth Kálmán bácsinak, missziói lelkipásztornak nem volt, de Nehézy Károlynak valószínűleg igen, mert ő eljött hozzánk Beretkére is. Van egy fényképem, amelyen Károly bácsi meg édesapám is biciklire támaszkodik; Marcelházán lehettek valamelyik baráti találkozáson, és onnét jöhettek.

A háború után Tóth Kálmán – a komáromi egyházmegye akkori missziói lelkipásztora – meg édesapám baráti köröket szervezett, bár akkoriban ez elég merész dolog volt. Eleinte Komáromban voltak az összejöveteleik, aztán később más helyeken is, úgymint Farkasdon vagy Negyeden. A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején ez volt az egyedüli lehetőség a hitbeli elmélyülésre és a találkozásokra, és mivel ez már a kommunizmus éveiben volt, engedélyt kellett szerezni. Tudomásom szerint az a lelkészcsalád, akiknél tartották ezeket az összejöveteleket mindent megtett azért, hogy megvendégelje a baráti kör tagjait, és jól érezzék magukat. Az ilyen alkalmakon az evangéliumról beszéltek, de természetesen a családkról és a barátokról is, mert akik odajártak jóban voltak egymással. Én egy ilyen találkozón ismerkedtem meg Tóth Kálmán bácsival, aki a háború után a Csehszországba kitelepített magyar reformátusok lelkigondozója is volt.

Édesapám az ötvenes-hatvanas években egy cikluson keresztül tagja volt az egyetemes egyház Zsinatának is. Arra emlékszem, hogy a misszió területén dolgozott, bár ilyen bizottság akkoriban még nem működött, és néha mesélt is arról, hogy mi történt a Zsinaton.

Édesapám 1973. május 13-án halt meg Jókán. Gégerákja volt, a hetvenötödiket töltötte volna be. De nem szolgált aktívan egészen 75 éves koráig, mert a végén már nem is látott, szürke hályog volt a szemén. Én helyettesítettem őt Sókszelőcéről, amikor ott voltam lelkipásztor. Komáromban volt egy Joachim nevezetű híres sebész, ő műtötte meg a szemét; némileg segített ez neki, de továbbra sem látott rendesen. Isten olyan kegyelmes volt hozzá, hogy meghalt, mielőtt megvakult volna. Szerették őt a jókaiak, úgyhogy a szertartására ott került sor, a búcsúztatása a templomban volt az egész gyülekezet előtt. Az egyházmegyéből is több lelkész is eljött, lelkészek vitték ki a koporsót a halottas kocsiba, és Andrej Maťašik, a püspökhelyettes temette. Hetényen temettük el az édesapja mellé.

Édesapám halála után édesanyámnak el kellett hagynia a jókai parókiát. Már korábban vettek a spórolt pénzükön Galántán egy manzárdlakást, de édesapám akkor már halálos beteg volt, és tudta, hogy ő már nem fog odaköltözni. Édesanyám elég sokáig ott lakott egyedül. Lelkészőzvegyként kapott özvegyi járulékot az államtól, meg maradt némi pénze is, elég jól megvolt Galántán, egy ideig látogattam is őt. Egyszer mentem hozzá, és láttam, hogy nincs elmosogatva, minden

rendezetlen a lakásban. Akkor kezdődött nála a leépülés, amely eleinte lassú volt, csak a vége felé fajult el nagyon durván. A nővérem, Bözsike nem engedte őt kórházba; egy időre hozzájuk került, majd hozzánk, aztán pedig idősek otthonában helyeztük el. Szépen leélte az életét, de az utolsó évei nagyon nehezek voltak. Édesanyám 1983-ban halt meg, a hetvenhetet már betöltötte, a hetvennyolcadikba lépett volna. Kossár András²⁶ esperes búcsúztatta, és Hetényen van eltemetve édesapa mellé.

Teológia

Az érettségi után egyértelművé vált a számomra, hogy teológiára kell jelentkeznem. Édesapám ezt a vágyát elég gyakran megemlítette, és nekem meg nem volt se hitbeli, se elvi kifogásom ellene. Noha tudtam, hogy emiatt Prágába kell mennem cseh környezetbe, de magam is úgy gondoltam, hogy vállalom ezt a hivatást. A teológia mellett azért is döntöttem, mert édesapám által sok áldást láttam ebben a szolgálatban. A teológiai tudomány önmagában nem érdekelt annyira, hogy vágytam volna rá, de az a lelkület, amit kaptam otthon, elsegített Prágába. A lelkületen a jó értelemben vett vallásos beállítottságot értem, nem azt a misszióit, amelyre édesapám hivatott.

A barátaim és iskolatársaim teljesen normálisnak vették, hogy teológiára jelentkezem, noha az okosabbja azon a véleményen volt, hogy nem lesz a papoknak nagy jövőjük, de ők sem tudtak lebeszélni. Én úgy véltem, hogy ez nem az emberektől függ, hanem Istentől, ezért is engedte meg, hogy legyenek lelkészek még a szocializmusban is.

A tornaljai gimnáziumban is megalakult ČSZM [*Csehszlovák Ifjúsági Szövetség*], amelynek egyik feladata volt véleményt adni a főiskolára jelentkezőkről, illetve – akkori szóhasználattal élve – lekáderozni őket. A szervezet teljesen kommunista alapon működött, és kötelességüknek tartották, hogy lebeszéljenek a teológiáról. Azt is mondták, elrendezik, hogy más egyetemre menjek Pozsonyba. Volt ugyan olyan szak, ami még érdekelt is volna, a könyvtárosi, de végül nem tudtak lebeszélni a teológiáról, mert én ezt eldöntöttem az édesapámmal való beszélgetések alapján, és nem tárgítottam az elhatározásomtól. Közöltem is ezt a ČSZM elnöknek, aki azzal reagált, hogy ők nem adnak ajánlást a teológiára. Erre én azt mondtam, hogy nem is

kell adni, nekem a mi püspökünk, Varga Imre ad ajánlást. Végül ez elég is volt, felvettek.

Ilyen előzményekkel kerültem fel Prágába, Csehszlovákia fővárosába. Csehül egyáltalán nem tudtam, de a cseh nyelv hasonlít a szlovákhoz, úgyhogy nem volt probléma megértetnem magam szlovákul az ottaniakkal, és még én is megértettem, amit kérdeztek. A teológián fontos volt, hogy aki csak szlovákul beszélt, az is megértse őket.

Érdekes még az is, hogy miért éppen Prágába jelentkeztem teológiára, és nem Pozsonyba. A református teológusoknak a püspökünk, Varga Imre nagyon okosan úgy rendezte el, hogy inkább a Csehtestvér Egyház²⁷ keble alá kerüljenek a szlovákiai reformátusok, mint a szlovákiai lutheránus – vagyis evangélikus – egyháznak a hatása alá, habár el tudta volna intézni a szlovák illetékesekkel azt is, hogy Pozsonyban tanulhassunk. Bár ha belegondolok, akkor Ján Michalko²⁸ volt a szlovák evangélikus püspök, aki nagy szlovák volt...

A prágai teológián tanított Hromadka²⁹ professzor, aki elismert volt nemcsak hazai, hanem világviszonylatban is. Amerikában élt, és onnét jött haza – ismerte őt a cseh politikai elit –, majd megbízták a teológia vezetésével. Ő elfogadta a mi püspökünknek, Varga Imrének az ajánlását, és örült is neki, hogy így több hallgatója lesz a teológiájuknak: ugyanis bizonyos számot kellett teljesíteni ahhoz, hogy működni tudjon a kar. Így Szlovákiából többen is ott tanultunk. De voltak olyan szolgatársak, akik Pozsonyban végeztek, például Vaszily János³⁰, az egyház későbbi egyetemes titkára vagy Maťašík András/Andrej szlovák püspök-helyettes. Prágába járt Mikó Jenő, a sógorom is, ő előttem egy évvel, 1950-ben került fel, én pedig 1951 őszén mentem Prágába.

Az évfolyamtársaim közül heten voltak Szlovákiából: magyar nemzetiségűek hárman voltunk, négyen pedig szlovákok a keleti végekről. A három magyarból később ketten lemorzsolódtak. Az egyik Galambos Zoltán egykori komáromi lelkésznek a lánya, Márta volt, velem egyidős. A cseheknél nem volt újdonság a női hallgató a teológián az ötvenes években, sőt úgy tudom, hogy már korábban is felvettek női jelentkezőket. Galambos Márta nem egész két évig volt a teológián, aztán otthagya, nem fejezte be a tanulmányait. Szerelmes lett egy magyarországi teológusba, egy ideig együtt voltak, de aztán véget ért a kapcsolat, így hazajött. A másik egy fiú volt,

akinek hozzám hasonlóan szintén szlovák érettségije volt, őt viszont nem nagyon érdekelte a teológia. Kulák szülők gyermeke volt, ezért neki csak a teológiát engedélyezték, mást nem tanulhatott. Ő egy évig bírta ki, majd otthagyta. A hazai évfolyamtársaimból senki sem maradt Prágában, de nem maradtam teljesen egyedül, mert együtt tanultam a csehekkel és a szlovákokkal, akikből később lelkészek lettek: Ján Pallay³¹, Ján Semjan³². Egy évvel alattam járt Ján Knežo, és Kostosánszky Dániel³³ is ott tanult, de valamivel előbb. Neki olyan kiváltsága volt, hogy oda mehetett tanulni, ahová akart. Tizenöt vagy tizenhat éves volt, amikor a frontra került szovjet katonaként a második világháborúban, ellőtték az egyik lábát, térdtől lefelé nyomorék lett. Kijevben kezelték a kórházban, ott kapott műlábát; én már így ismertem meg őt, műlábbal.

A teológián eleinte csak cseh tanáraink voltak, egynéhányukra még emlékszem is: Lukl Hromadka professzor, Dobiáš³⁴, Smolík³⁵, Polák³⁶, Jeschke³⁷. Nem lelkészek voltak, hanem teológiai tanárok teológiai végzettséggel, de gondolom, volt még más foglalkozásuk is. Magyar nemzetiségű tanárok csak fokozatosan jelentek meg a teológián. Másodéves voltam, amikor Štefan Turnsky³⁸ Kelet-Szlovákiából, Pályinból jött Prágába minket tanítani, később professzori kinevezést kapott. Szlovákul, de részben magyarul is előadott nekünk. Tudott magyarul, de szlováknak vallotta magát, bár szerintem az ősei biztosan magyarok voltak. A tanárok között volt Tóth Kálmán is, aki 1952-ben jött fel Prágába; előtte a kitelepített szlovákiai magyar reformátusokat lelkigondozta a cseh szudétanémet falvakban, ami akkoriban elég nagy kihívás volt. Nagyon kedves emlékeim vannak vele kapcsolatban, és van egy történetem is, bár egy kicsit szégyenkezem miatta. Hárman ültünk az internátusi szobában, beszélgettünk, és egyszer csak kopogtat valaki. Elkiáltottam magam: „Bújj be!” – kinyílt az ajtó, és Kálmán bácsi volt, a tanárunk, aki időnként látogatást tett nálunk a szobában. Rögtön elnézést kértem tőle, mert nem tudtam, hogy ő jött fel hozzánk. Egyébként őt ismertem már korábbról édesapám révén. Sajnos csak rövid ideig volt a teológián tanár, még két évig sem, pedig professzori kinevezést is kapott.

Harmadikos voltam, amikor Sárospatakon bezárták a Református Teológiát³⁹, így, aki Szlovákiából ott tanult, néhányan átjöttek Prágába, például Dobos Béla⁴⁰, Vass Géza⁴¹, Császár Laci⁴², Tankó Zoltán⁴³. Mondanom sem kell, hogy milyen nehézségeik voltak a tanulással: ők egyáltalán nem tudtak szlovákul, de nem volt más választásuk, ha lelkészek akartak lenni, mint feljönni Prágába. Magyarországon

ugyan tanulhattak volna, de csak illegálisan, mert a háború után Dél-Szlovákia ismét Szlovákiához került, így idegen állampolgároknak számítottak Magyarországon. Választhatták volna még a pozsonyi lutheránus teológiát, de oda meg nem igazán kíváncsiak voltak – meg általában a csehek jobban elfogadták a magyarokat, mint a szlovákok –, így nem maradt más lehetőség számukra, mint Prága. Sokszor segítettem nekik, és rajtam kívül még mások is, különösen Mikó Jenő. Fordítottunk a nehéz vizsgákon: a görögön meg a latinon Jenő sógorom, a gyakorlati teológián meg én. Másfél év elteltével aztán ők is többé-kevésbé belejöttek a cseh nyelvbe, és ha egy-két szemesztert veszítve is, de végül mindegyikük befejezte a tanulmányait.

A prágai teológia elég modern szellemű volt. Nekem fura volt az az irányzat, amit ott tanítottak, különösen a Hromadka-féle. A modern protestáns teológiát képviselte rajta kívül a híres ószövetséges professzor, Souček⁴⁴ – aki ismert volt Csehországban, és Újszövetséget is tanított – és Jeschke is, akihez a dogmatika tartozott. A nézeteik nem ellenkeztek a mi nézeteinkkel, csak a pietista⁴⁵ lelkülettel.

Ott volt a háborút megszenvedett teológiai tanár, Bič⁴⁶ professzor is, aki nagyon aranyos ember volt. Meghurcolták a németek, koncentrációs táborban is volt nem is tudom, mennyi ideig, foltok is voltak az arcán... nem tudom, miket csináltak vele a németek. De nagyon rendes volt. Jóban voltam vele, és tudtam, hogy ismeri a szabómestereket. Egyszer megkértem, hogy szerezzen nekem egy szabót, mert öltönyt szerettem volna csináltatni – egy héten belül megmondta, hogy kihez és hová menjek. A teológián héberre és görögre tanított minket; a két nyelv nem volt könnyű, de nehéz sem, mert azt azért nem követelték meg, hogy tanuljunk meg görögül. Jenő sógorom sem tanulta meg a görögöt meg a hébert teljesen, bár ő azért eminens diák volt. Szlovákul tökéletesen tudott már, amikor felkerült Prágába, mert őt a szülei időben szlovák iskolába adták, és nem úgy volt vele, mint mi, akiknek kényszerből kellett szlovák iskolába járnunk. Az igaz, hogy neki jobb volt a nyelvérzéke, de mi is belejöttünk a tanulásba és a cseh nyelvbe is.

Egy ideig az úgynevezett „zdrúženie”-kbe jártam, egyházi közösségekbe bibliaórákra, ahová hívtak is bennünket meg vártak is, és szeretettel is fogadtak. Volt egy-két olyan hely, ahová éppen azért hívogattak, hátha találok magamnak megfelelő feleséget. A futballpályán meg is ismerkedtem egy főiskolás lánnyal, de ez a kapcsolat nem tartott túl sokáig, nem akartam ugyanis azt tenni, amit Bihary Mihály,⁴⁷

aki a teológiai évek alatt talált magának egy cseh kislányt, és hazahozta, és itt éltek Szlovákiában, a komáromi egyházmegyében.

Nekem egyébként a cseh nyelvvel sem volt problémám, most is tökéletesen megértem. A későbbi nyarakon minden éven jártunk Hetényről le a Balatonhoz. Jöttek oda csehek, és nemegyszer tanakodtak maguk között, hogy valakinek szólni kellene, mert nem tudnak senkivel sem beszélni csehül. Én meghallottam, hogy miről tanakodnak, és rögtön megjelentem, hogy segítek nekik. A cseh nyelvet azonban nem úgy beszéltem, mint az ottaniak, hanem úgy, hogy belekevertem a szlovák szavakat is. Szlovákul jól tudtam, és aki tudott szlovákul, az értette a csehet is; négyöt év alatt ez nemcsak tökéletesedett, hanem már beszélni is tudott csehül. A cseheknél sem okozott ez problémát, mert a szlovákot ők is értették.

Legáció

A teológiai tanulmányok ideje alatt jártunk legációba⁴⁸ a hazai magyar gyülekezetekbe a nagy ünnepek alkalmával, de volt Csehországban két magyar gyülekezet, ahová szintén kijártak a teológusok Tóth Kálmán professzornak a kezdeményezésére. Jenő sógorom is szolgált igehirdetéssel azok között a kitelepített magyarok között, akik nem jöttek haza akkor sem, amikor arra lehetőség nyílt. Ezek csak kivételes esetek voltak, mert mi Szlovákiába, a magyar gyülekezetekbe jártunk legációba a nagy ünnepek alkalmával. Karácsonykor és húsvétkor minimum egy hétig tartott a legáció, viszont pünkösdkor már nemigen jöttünk haza legációba.

Az első legációs szolgálatom azonban nem is a teológiai tanulmányom idején volt, hanem még gimnazista koromban, 1949-ben. Édesapám elintézte, így Gömörben, Nagybalogon végeztem az első ilyen szolgálatomat. A prédikációmát ő írta meg, én meg megtanultam, de a szöveg ott volt előttem. Kaptam is érte valamit, de nem emlékszem rá, hogy mit.

Amikor a teológiáról hazajártunk legációba, akkor az nekünk nemcsak szolgálatot, gyakorlatot jelentett, hanem már pénzt is, mert úgynevezett legátumot kaptunk. Így támogatták a teológusokat a gyülekezetek, ahol szolgáltunk. Kérni ugyan nem kértünk, de mindig adtak pénzt, talán pár száz koronát, ami jól jött az embernek a tanulmányaihoz meg a ruházkodáshoz, és az utazáshoz is. Tankönyveket csak

részben vettünk belőle, mert kaptunk szkriptumokat *[kéziratok, kézzel írt jegyzetek]*. Én minden ünnep alkalmával hazajöttem; szerettem legációba járni, mert a kötelesség is azt kívánta, és vártuk is ezeket az alkalmakat. Különböző helyekre jártunk, én főleg keletre, ott jó legációk voltak, mert nagyok voltak a gyülekezetek. Itt nyugaton meg kisebbek voltak a gyülekezetek és nem voltak anyagilag erősek, ezért nem volt annyira érdemes odamenni, még ha ilyen vulgárisan is hangzik, de azért szolgáltam nyugati gyülekezetekben is. A legációra jelentkezni kellett, de a helyszíneket mi választottuk ki: egymás között megegyeztünk, a püspök meg jóváhagyta. A teológusok között a legidősebbek voltak a legtájékozottabbak a helyszint illetően, és ők választhattak először. Az adott gyülekezet lelkészénél jelentkezünk be, aki előre jelezte a híveknek, hogy legátus lesz az ünnepek alatt. Mindenütt szívesen fogadtak bennünket. Ez az ötvenes években volt, és erre állami engedélyt is kaptunk.

A teológián 1956 februárjában végeztem, később, mint azok, akikkel együtt kezdtem. Ennek az a története, hogy futballoztam Prágában, de az ottani kosztot nem nagyon szerette meg a gyomrom, és kezdődő gyomorfekélyt állapítottak meg nálam. Egy jó ideig fekvőbeteg voltam, bár nem a kórházban feküdtem, hanem házilag kezeltek, és rendszeresen kellett ellenőrzésre menni. Egy szemesztert vesztettem a betegségem miatt. A fekély nem gyerekjáték, és engem végigkísért egész életemben. De akkor rendbe jöttem, és 1955 októbere helyett 1956 februárjában fejeztem be a tanulmányaimat.

Kápláni évek

Amikor befejeztem februárban a teológiát, hazamentem Jókára a szüleimhez, otthon voltam egy pár hónapig. Varga Imre püspök úr nyárom már ki is helyezett Hardicsára, mert ott nem volt lelkész, így ez volt az első önálló szolgálati helyem. A parókián kaptam egy szobát, és úgy hordtak nekem ebédet a hívek. Nem kellett semmit sem főzőm délre magamnak, a reggelit és a vacsorát pedig megoldottam. Nagyon megszerettek engem, de csak pár hónapig voltam ott, mert októberben be kellett vonulni a hadseregbe.

Katonaság

'56 szeptemberének végén megkaptam a sorkatonai behívót a hadseregbe, a csehországi Jaroměř-be, ami Hradec Králové fölött van. Nem voltam teljesen egészséges a teológián kialakult gyomorfekélyem miatt, de úgy látszik, így is megfeleltem. Nem telt el egy hónap az alapkiképzésből, és jött a hír, hogy Magyarországon kitört a forradalom. Behívatott a kaszárnyaparancsnok és azt mondja nekem: „Tudjuk magáról, hogy teológiát végzett, megbízható, és a Csallóközben lakik. Hazaküldjük, nézzen körül a lakosság körében, nincs-e valamiféle készülődés a magyarországi forradalommal kapcsolatban, nem háborognak-e az emberek“. Úgyhogy október 27-én, közvetlenül az alapkiképzés után rögtön mehettem haza Jókára három-négynapos kötelező szabadságra vagy inkább hivatalos kiküldetésre. Egyébként nem volt szokás, hogy újoncokat ilyen rövid idő eltelte után szabadságra küldjenek. Otthon édesapámtól mindent megtudtam, amire szükségem volt, nem jártam külön a falukat. Ő úgy mondta, hogy nincs semmi baj: mindenki hallgatja a rádiót, a lakosság békességben van, nincs semmilyen készülődés. Ennek alapján készítettem el egy írásos beszámolót, jelentést az ezredparancsnoknak. A Csallóközben a magyarországi 56-os események így csapódtak le, és nekem ilyen élményem maradt meg ezzel kapcsolatban, hogy annak köszönhetően hazakerültem egy hónap után a hadseregtől.

Az én időmben még kétéves volt a teológiát végzetteknek is a kötelező katonai szolgálat. Más főiskolát végzettek a tanulmányaik közben elvégeztek egy évet, és mint altisztek vagy tiszthelyettesek kerültek a katonasághoz, nekünk viszont ezt nem engedélyezték. A kommunista állam a teológiai fakultás hallgatói számára olyan rendeletet adott ki, hogy egyben kell leszolgálniuk a két évet. Mi két év alatt szerezhettünk fokozatot, de általában nem értünk el semmilyenet.

Katonai szolgálatra sok hozzám hasonló, magyar nemzetiségű, egyszerű falusi fiatal fiút soroztak be Csehországba, és szétszórták őket az ottani kaszárnyákba. Ez egy ilyen trend volt akkoriban: a magyarok Csehországba kaptak behívót, pedig nemcsak csehül nem tudtak, de még szlovákul se. Nem egy közülük emiatt eljátszotta a nagybeteg, és kínos dolgokat kellett megélnem, mert a kórházban én voltam tolmács az orvos és a beteg között, nekem kellett megmondani, hogy az

illetőnek mi a baja. Mondtak mindent össze-vissza, mert nem tudták kifejezni magukat csehül. Általában egyikük sem volt nagybeteg, csak haza akartak kerülni, mert nem értették, hogy mit mondanak nekik. Az ötvenes években nálunk még kevesen tudtak szlovákul, az egyszerű falusi fiatalokról nem is beszélve. Rajtam kívül az öcsém is Csehországban szolgált a katonaságnál, és Mikó püspök, a sógorom is, aki Brünnben volt, de beverekedte magát az egészségügyiekhez, úgyhogy neki is eltelt a katonaság elég könnyen. A hadköteles tizennyolc éves magyar fiúk közül a szlovák kaszárnyákba keveset küldtek, oda általában azok kaptak behívót, akik szlovák anyanyelvűek voltak.

De a hadseregben mégsem szolgáltam le a kötelező két évet, mert ismét előjött a gyomorfekélyem. Pozsonyban kivizsgált egy őrnagyi rangban lévő katonaorvos, aki azt mondta, hogy egyelőre nem mehetek vissza a hadseregbe. Egy év eltelte után átmenetileg leszereltek, de később sem kellett visszatérnem letölteni a hátralévő időszakot.

Komárom

Ötvenhétben én még hivatalosan katona voltam, és csak a következő évben töröltek az állományból a betegségem miatt. Így kerültem '58 január elsején Komáromba, az ottani lelkeshez Galambos Zoltánhoz, mert az édesapám elintézte, hogy ne Lévára helyezzenek ki. Nem szívesen mentem volna oda, ugyanis Léva egy kicsit távolabb esett Jókától, a szüleimtől, akikhez nagyon kötődtem.

Komáromban Galambos tiszteletes nagy szeretettel fogadott, jó dolgom volt ott. Istentiszteleteket aránylag keveset végeztem, csak akkor bízott meg igehirdetéssel, ha elutazott, de minden alkalmon ott kellett lennem. Hatalmas könyvtára volt a gyülekezetnek a templomtoronyban – nem is egy helyiségben –, ahol több száz éves könyvek voltak. Galambos tiszteletes senkit se előttem, de még utánam sem engedett fel oda, hogy a könyveket feldolgozza. Szememre is vetette az utódom, Hanesz Sándor⁴⁹, hogy engem felengedtek a toronyba, őt pedig nem. Tehát bennem annyira megbízott, és én nem is éltem ezzel vissza – igaz ugyan, hogy olyan nyolctíz könyvet a két év alatt azért lehoztam a toronyból, amiről nem tájékoztattam őt. Egyébként azért is nem lehetett akárkinek felmenni a toronyba, mert sok értékes régi

könyv volt ott. Nem is tudom, végül mi lett a sorsuk, de lehet, hogy ebek garmadjára ment, mert Horváth Zsigmond püspök⁵⁰ ideje alatt ottan mindent megengedtek az állami szerveknek is.

Én elsősorban a magyar nyelvű könyveket kategorizáltam: kaptam egy füzetet, abban kellett dokumentálnom minden tudnivalót az adott könyvről. Ez a foglalatosságom Galambosnak is nagyon megfelelt, és nekem is izgalmas is volt kutatni a régi könyvek között, nagy élmény volt beléjük lapozni. A napi rezsimem úgy kezdődött, hogy fölkeltem, megreggeliztem, kikértem a templom kulcsát, szóltam Galambosnak: „Zoltán bácsi megyek akkor a toronyba“, ő pedig azt mondta: „Menjél öcsém“. Délben jártam le ebédre, és délután már csak egy-két órára mentem vissza, többet nem kívánt tőlem. Én ezt a munkát nem egész két évig végeztem. Valamikor könyvtáros is akartam lenni, így testhezálló volt számomra ez a feladat. Galambos elmondta az elképzeléseit, hogy hogyan dolgozzam fel a toronyban lévő könyveket: ezt jegyezd le mindegyik könyvről így és így, és én aszerint katalogizáltam a könyveket.

Innen Komáromból gyakran meglátogattam a Jókán élő szüleimet. Egyszerűen fogtam magam szombat vagy péntek délután két órakor, és hazamentem, késő este pedig már vissza is jöttem, vagy ha nem kellett aznap, akkor csak másnap. Galambos mindig megengedte, hogy elmenjek. Nagyon jól éreztem magam Komáromban, de '59 őszén jött a hír, hogy kihelyeznek Pozsonyba segédlelkésznek.

Pozsony

Nem örültem annak, hogy Komáromból áthelyeznek Pozsonyba, de tudomásul vettem, mert én azért olyan voltam. Andrej Maťašík volt ott a lelkész, ő mindig kapott segédlelkészt. Előttem Hanesz Sándor segített neki, vele cseréltem, ő ment helyettem Komáromba, mert a szlovák tudásom miatt engem kért magához Maťašík; jobban bírtam a nyelvet Hanesznál. Szlovák szolgálatot is végeztem Pozsonyban, igaz, elég ritkán, mert azokat nem nagyon adta át, de kaptam helyette másfajta munkát. A Kálvinista Szemlét⁵¹ ő szerkesztette, ő volt a főszerkesztő is, de sokat kínlódott a magyarra való fordítással, így ez a feladat rám hárult. Nagyon sok

fordítanivalót kaptam: magyarról szlovákra és szlovákról magyarra kellett a szöveget átültetni, mert már akkor két nyelven jelent meg a Kálvinista Szemle.

Pozsonyban a parókián laktam, a belvárosban, egy öreg épületben, amit a gyülekezet építtetett Balogh Elemér⁵² idejében. A belső udvarban lévő épületrész földszintjén volt a lelkeszi hivatal, és mellette egy külön kápláni szoba. Ott kapott a segédlelkész szállást, az elődöm is ott lakott. Az étkezésem úgy lett megoldva, hogy a hétvégén Maťašíkéknál étkeztem, de hétközben kijártam a vendéglőbe. Maťašíkékkal jóban voltam, az idősebb lánya, aki úgy négy évvel volt fiatalabb, mint én, szimpatizált velem, így a család is elfogadott engem, pedig nagy szlovákok voltak. A lelkésznek volt egy fia is, aki a szlovák sajtónak dolgozott.

Egy évig voltam Pozsonyban, és kellemes emlékeim vannak arról az időszakról. Itt-ott bibliaórákat is tartottam magyarul, és a magyar nyelvű bibliaóra többet jártak, mint a szlovákra, amit Maťašík tartott. A szlovák gyülekezet kisebb volt, mint a magyar (szerintem ez most is így van), 20-25-en járhattak a szlovák istentiszteletre, a magyarra meg jóval többen. Ott is sok mindenkivel megismerkedtem, de '59 novemberétől már komolyan udvaroltam. A pozsonyi segédlelkészi időszak alatt vettem feleségül Balogh Évát, de ő nem költözhetett hozzám.

Családalapítás

A felségem a gömörpanyiti evangélikus lelkésznek volt a lánya, és mi a gömörpanyiti vasútállomáson ismerkedtünk meg. Hat évvel voltam tőle idősebb. Ő akkor Tornaljára járt polgáriba, olyan 13-14 éves lehetett, én meg gimnazista voltam, és a másik vonattal jártam az iskolába. Sokszor találkoztunk ott, de közelebbről Komáromban, a kápláni éveim alatt ismerkedtem meg vele. Gyakran ellátogattam Nagy Antalékhoz, a komáromi gyülekezet főgondnokához – megszerettek engem, a felesége különösen kedvelt –, és hozzájuk járt Balogh Éva, a jövődöbeli feleségem is. Megszerettem őt, és '60-ban, az év végén megnősültem. Ő 23 éves volt akkor, én pedig 29. Évike lányunk egy évvel később, '61 szeptemberében született.

A szüleinek nem tetszett, hogy hozzám jön feleségül, mert az édesapja nem szeretett engem. Nem igazán voltak jómódúak a szülei – abban az időben egy lelkészcsalád nem tartozott a jómódúak közé –, négy gyermeket neveltek, és taníttatni kellett őket.

Egy jó ideig az evangélikus lelkészek sem kaptak állami fizetést. Az apósom, Balogh papa tökéletesen beszélt a szlovákot, de mégsem reszlovakizált. Mindegyik gyermeke leérettségizett, aztán elkezdtek az egyetemet is, de a feleségem nem bírta idegileg, bár szlovákul tudott. Sajnos ő aztán nem dolgozhatott a szocializmusban, csak egy-két évig, mert mint lelkészgyermeket elbocsátották az iskolából. Szolgálatom ideje alatt háztartásbeli volt. Hetényen a gyülekezet biztosított számára munkát, ő volt a harangozó, bár villanyosítva volt a harangozás, de elvállalta, meg a templom takarítását is. Én intéztem el neki, hogy foglalkoztatva legyen, párszáz koronát kapott érte.

Amikor gyülekezeti szolgálatban voltam, a háttérből mindig támogattam, de ő olyan természetű volt, hogy nem szólt bele az egyházi dolgokba. Ami kirívó volt, abba igen, és olyankor vagy megmagyaráztam neki, hogy miről van szó, vagy én hallgattam rá. Szoktunk beszélni a gyülekezet dolgairól, és a presbiteri gyűlések után is mindig beszámoltam neki. Konferenciákra nem járt velem, nem is kapott azokra meghívót, meg ő nem is szívesen ment volna, olyan csendes lelkészfeleség volt. Otthonról sok jót nem hozott, de nem volt semmi komolyabb baj közöttünk, megvoltunk.

Lelkészi évtizedek

Ismét Hardicsa

Egy évig szolgáltam Pozsonyban, majd innét három év eltelte után ismét Hardicsára helyeztek ki. Ekkor már feleségem is volt. Csakhogy amikor a hardicsaiak megtudták, hogy a feleségemmel megyek oda, jött egy levél, hogy ők így nem gondolnak rám, holott ez kihelyezés volt, nem pedig gyülekezeti választás. Elmentem a püspök úrhoz, Varga Imréhez, és megmutattam neki a levelüket, majd megkérdeztem tőle: „Püspök úr, most mit csináljak? Ha így nem akarnak, akkor én nem megyek oda, nem hagyhatom a feleségemet, most nősültem“. Azt mondta erre: „Zoli, menj ki oda szépen egyedül, vizsgálj meg, mi ott a helyzet, komolyan gondolják-e, hogy nem fogadnak, ha a feleségeddel mész, vagy ez csak egy ilyen szóbeszéd“. Így is tettem: egyedül mentem ki Hardicsára, ott voltam két hónapig, és a hívek annyira megbékéltek az új helyzettel, hogy azt mondták, nyugodtan költözzön oda hozzám a feleségem is. A házasság életünket tehát úgy kezdtük, hogy egy ideig külön éltünk, ő

addig a szülőknél volt otthon, de ebből nem volt probléma. Éva lányom a hardicsai szolgálati időm alatt született, de Komáromban, mert a feleségem és én is ezt így láttuk helyesnek, hogy ott szülessen meg.

Hardicsán új parókia volt, elég nagy, három szoba volt benne, meg egy kis iroda és mellékhelyiségek. Még az elődöm építtette, de nem volt rendesen befejezve, külső vakolatot nem kapott az épület. Nem is lett befejezve még az én időmben sem, de odaköltöztünk, és be is rendeztük. A feleségem szülei kitettek magukért: nászajándéknak vettek egy konyhabútort, ami egy szekrényből meg egy stokedliből, vagyis támla nélküli székből állt. A hálószobába meg korábban szereztem egy összecsukható német ágyat, és egy kis ideig azon aludtunk. Aztán az én szüleim segítségével tudtunk venni egy szekrényt, ágyat meg egy L-alakú rekamiét.

Nem egész egy évig szolgáltam Hardicsán, és nem is akartam ott maradni lelkipásztornak. Sok volt már a faluban a szlovák és a görög katolikus vallású, de nem utáltam sem őket, sem más katolikusokat. Még jehovisták is voltak szép számban, bár én azokkal nem érintkeztem. A görög katolikusoknak nem volt helyben papjuk, valahonnét bejárt hozzájuk, de templomuk volt. Nem volt problémám a református a gyülekezettel se, mégsem szerettem ott lenni. Nem miattuk, hanem az elődöm miatt, aki nem kedvelt engem, és próbált más színben feltüntetni mások előtt, úgyhogy ezt egy páran éreztették is velem. Az elődöm ugyanis nem akart onnét elmenni, és ezért megpróbált lejáratni; nem akarom őt bántani, de lelkiileg műveletlen volt.

Hardicsán már szlovák nyelvű szolgálatokat is végeztem, igaz, nem sokat, mert nem volt akkor még annyi sok szlovák a gyülekezetben, mint manapság. A gyerekeket tanítottam kátéra⁵³, de már nem én konfirmáltattam le őket. A konfirmációra való felkészülésre én azokra is ráerőltettem a magyar nyelv használatát, akik nem tudtak rendesen magyarul, mert volt köztük egy-két ilyen gyerek is. Szlovákul megmondtam nekik, hogy ezt magyarul meg kell tanulniuk, ott a könyv, abból. A gyerekek magyarok voltak, csak már elszlovákosodtak. Ma már kétnyelvű gyülekezet van ott. Az én időmben az istentiszteletek nyelve még magyar volt, és kizárólag magyarul tartottam meg a bibliaórákat is. Kereszteltem szlovák nyelven is, ha igény volt rá, de az ottani szolgálatom idején csak egy vagy két ilyen alkalom volt.

Új szolgálati hely: Bacska, Bély, Lelesz

Elég az hozzá, hogy nem akartam Hardicsán maradni, és a Varga Imre püspök úr el is akart engem onnan helyezni. Elhelyezett Bacskára, de megkaptam hozzá még a leányegyházakat, Bélyt és Leleszt is. Megígérte, ha itt eltöltök minimum egy évet, aztán mehetek oda, ahova szeretnék. Egy évet el kellett tölteni – valakinek többet is – egy bizonyos helyen, amíg megengedték, hogy olyan helyre kerüljön, ahol meg is választják. Hardicsán nem akartak engem megválasztani, de Bacskában szerettek volna, kértek is, hogy maradjak ott, én viszont már rögtön az elején megmondtam nekik, hogy amíg itt kell lennem, itt leszek szeretettel közöttük, de tovább nem. A püspök úrnak is jeleztem, úgy néz ki, hogy meg akarnak hívni Sókszelőcére, és ha megengedi, akkor szeretnék odamenni. Jóvá is hagyta azzal, hogy csak még itt ki kell bírnom ezt a kis időt. Előre tudta, hogy kit helyez ki utánam Bacskába, de az akkor még katona volt, le kellett szerelnie, és utána kerülhetett oda.

Bacskán nagy, de régi parókia volt. Amikor odahelyeztek, az elődöm még ott lakott. Átmenetileg nyugdíjazták, mert nagyon ivott. Hol otthon volt, hol meg Kassán, mert ott is volt lakása, én nem is találkoztam vele. A felesége viszont a parókián maradt, és nem akart kiköltözni, csak abból a két szobából, amit megkaptam. Mondtam a püspök úrnak, hogy amíg el nem költözik Pogyorné – mert így hívták –, addig nem megyek Bacskába, mert nekem már van családom. Végül a község a hatóság segítségével kiköltöztette bútorostól a lelkészfeleséget, kiürítették mind a három szobát. Nekem nem kellett az összes lakóhelyiség, de nem szerettem volna idegenekkel együtt élni, mi üres parókiára akartunk menni. Ez az egy kellemetlen élményem volt Bacskában, ami a beköltözéssel volt kapcsolatban, semmi más baj nem volt.

Bacska földrajzilag még délebbre és keletebbre volt Hardicsától, és teljesen magyar település volt. Bély Ágcsernyő mellett van, Lelesz meg Nagykapos felé félúton; tiszta magyar falu, és reformátusok is éltek ott. Ez a három gyülekezet vett nekem egy kis motorbiciklit, arra megvolt a jogosítványom. De nem én, hanem ők szorgalmazták a motorbiciklit, hogy legyen mivel járnom, és a pénzt is közösen adták össze, én meg addig használtam, amíg ott voltam, de magammal nem vihettem el, mert ez az ő tulajdonuk volt. Vasárnaponként azzal jártam szolgálni, még télen is, amíg menni lehetett. Először Bacskán kezdtem, de később megfordítottam a sorrendet a helyiek

kérésére, mert nekik nem tetszett a korai időpont, és nekem is jobban jött, hogy először Bélybe megyek, aztán onnan vissza Bacskába, úgyhogy majdnem rendes időben tartottam ott az istentiszteletet. Amikor végeztem, Leleszre mentem szolgálni, úgyhogy volt mit csinálni, de szívesen tettem.

Itt volt olyan szolgálatom, amikor egy kétéves cigánygyereket kellett eltemetnem. Nagyon emlékezetes volt, mert a sírba akart ugorni az édesanya, cirkusztak a cigányok, de leállítottuk őket, úgyhogy nem volt semmi baj, megtartottuk rendesen az istentiszteletet.

A faluhoz olyan kötődésem is volt, hogy az egyik családnak a fia velem járt egy osztályba Sárospatakon, és jól jött ez az ismeretség, mert volt valaki, akibe bele tudtam kapaszkodni, hogy megismerkedjem többekkel. A volt osztálytársam napközben máshol dolgozott, de hazajárt mindennap. Évike lányomat – még kicsike volt – be kellett szabályosan pólyálni, mert átjártam hozzájuk esténként, meg hívtak is. Volt egy Etelka lányuk, aki a községházán dolgozott, úgyhogy a kapcsolat kialakult.

Bacskában akkoriban elég sokan konfirmáltak, mert odajártak a fiatalok Bélyről meg Leleszről is. Erre a két helyre külön nem jártam ki konfirmáltatni, így egy nagy csapatot alkottak: tizenöt-húszan lehetnek, még fénykép is készült róluk. Itt volt az első igazi konfirmációm lelkészként, és az nagy élmény is volt a számomra. Bár a komáromi és a pozsonyi segédlelkészi szolgálatom idején is részt vettem a konfirmációkon, ott ültem a lelkész mellett, de azokkal a fiatalokkal csak néha foglalkoztam, és nem én konfirmáltam őket. Bacskában volt az első igazi konfirmációm, volt is ott nagy ünnepély, én meg ajándékot kaptam tőlük: pénzt is meg egy kristályvázát. Egy konfirmáció nagy felelősséggel járó élmény a lelkész számára. Esküvők is voltak az én időmben, a hatvanas évek elején, de egyre kevesebb volt az egyházi házasságkötés. Sokan úgy tettek, hogy először megtartották a polgári esküvőt a községházán, aztán pedig onnan vonult be a házaspár a templomba, vagy pedig a polgárit letudták a csütörtöki napon. Csak a kilencvenes években jött az a rendelet, hogy az egyházi esküvő is egyenrangú a polgárral, így utána már csak egy helyre mentek a párok.

Sókszelőce

Bacskából '63 májusában fájó szívvel, de örömmel mentem el a családommal. Ágcsernyőben a vasútállomáson kibéreltünk egy vagon, és azzal szállítottuk el a bútorainkat, így olcsóbb volt, mintha teherautóval oldottuk volna meg a költözést. A vagonunk a vágatornóci állomásra érkezett meg, onnét pedig teherautókkal szállították el a konyha- meg a szobabútorainkat Sókszelőcére, abba a faluba, ahol édesapám született, és ahol szeretettel vártak bennünket. A híveket nem foglalkoztatta, hogy nős vagyok-e vagy sem.

Az állami szervek eldöntötték

Sókszelőcére azért kerültem, mert megígérte nekem a gyülekezet, hogy meghív lelkipásztorául. Csak nem ment ez olyan könnyen, mert az állam mást akart oda, valószínűleg olyat, akiben nagyon megbíztak. Előtte Rácz László⁵⁴ szolgált ott, de őt nem szerette az állami hatóság, az emberek viszont elfogadták. Majdnem börtönbe került a múltja miatt, úgyhogy politikai okokból neki mennie kellett Sókszelőcéről. Akkoriban a járás nagyon figyelte azt, hogy ki hová kerül és milyen beállítottságú, így ismét szükség volt az ismeretségre. Varga Imre püspök azt mondta, ha időben megkapom a „súhlast”, vagyis az állami jóváhagyást, akkor mehetek.

Együtt érettségiztem a komáromi kórház igazgatójával, aki tagja volt a járási pártbizottság vezetőségének, a felesége meg a járási kulturális osztály helyettes vezetője volt; elsősorban nekik, meg Varga Imre püspöknek köszönhetem, hogy elintézték Sókszelőcét. Ez a kettősség megvolt egészen a kilencvenes évekig, a rendszerváltásig. Az egyházi jóváhagyás mellé kellett állami is, másként nem ment, vagyis először a püspök javasolta a lelkészt az adott helyre, és aztán az ő kérelme alapján az állami szervek eldöntötték, megadják-e a jóváhagyást vagy sem. A politikának mindig nagyobb szava volt, viszont respektálták a püspököt. Varga Imre olyan püspök volt, hogy őt Rimaszombatban a háború ideje alatt is respektálták, valakiket meg is védett, tehát nem volt vele probléma az állam részéről. Az illetékes minisztériumban is megbízhatónak tartották, mármint jó értelemben véve, nem úgy, mint az utódát, Horváth Zsigmondot, aki besúgó volt, szóval, elég pletykás volt az

öreg. A Sókszelőcére jutásomhoz Varga Imre püspöknek a segítsége is kellett mindenképpen, de neki úgy kellett választania lelkészt, nehogy visszautasítsák a kiválasztott személyt az állami szervek. Viszont megvoltak az elgondolásai, és ő is elvárta azt, hogy az állami szervek is respektálják a döntését – mellesleg őt is az állam ismerte el püspöknek.

Az állami szervek a rendszerváltás előtt figyelték a lelkészek politikai megbízhatóságát, mert nem szerették volna, ha nagyon aktivizálják magukat. A sókszelőcei elődöm, Rácz László látványos bibliaórákat tartott. Én azokat inkább megszüntettem egy időre, és másképp oldottam meg a gyülekezettel való találkozást. Nem is volt semmi probléma. Sókszelőce a Galántai járáshoz tartozott, de a járások összedolgoztak, különösen az egyházügyi titkárok, akiket „cirkevny tajomnik“-nak hívtak. Összejártak és kommunikáltak egymással. Ez nekem így jobb is volt, mert édesapámat ismerte a galántai egyházi titkár, jó véleménnyel volt róla, és ezért nem voltak ellenvetései velem szemben, de hangsúlyozom, hogy mindenképpen kellett itt ez az együttműködés meg a jó ismerősök.

Sókszelőcére engem egyhangúlag meghívott a presbitérium, és az egyházközségi közgyűlés meg is választott. A hívek szeretettel fogadtak bennünket, mert tudták, hogy ki vagyok: édesapám itt született, mert a nagyapám, Borza József itt szolgált jó pár évig. A gyülekezet csak hallomásból ismert engem, de az elődök alapján bíztak bennem.

A beszolgáló lelkész akkoriban a sógorom volt, Mikó Jenő a szomszédos Vágfarkasdról. Átadta nekem a hivatali dolgokat, viszont még ő konfirmáltatta le a gyermekeket május végén, annak ellenére, hogy május elején már ott voltam a gyülekezetben. Joga volt hozzá, mert ő foglalkozott velük, én a gyerekekkel csak az első úrvacsoraosztásukkor találkoztam, pünkösdkor. Mikó Jenő azon már nem vett részt, de a beiktatásomra eljött. Emlékezetes marad, hogy ebből az alkalomból a gyülekezettől nagyon érdekes – és egyben kedves – ajándékot kaptam: egy ötliteres demizsont tele borral és egy fölpuccolt hízott libát.

Az állami szervek azt nem szabályozták, hogy mennyi bibliaórát vagy istentiszteletet tarthatok. Az istentiszteleteket rendszeren meg lehetett tartani, abba nem szóltak bele, a bibliaórákra pedig azt mondták: ha megszervezed, akkor lehet. Tartottam én is Sókszelőcén, csak óvatosságból nem rögtön az elején, hanem később, de

a sógorom, Mikó Jenő nem tartott bibliaórákat, mert beszolgálóként neki ez nem volt olyan egyszerű. Egy biztos, ahol az állami szervek jóváhagyták, vagyis nem volt a részükről nagy kifogás, ott működhetett a lelkész, és ez így volt az én esetemben is.

Galántán a járási titkár elég jó szándékú, toleráns ember volt. A lelkészeket nem szorongatta, nem mondta, hogy ezt vagy azt nem szabad, viszont engedély nélkül semmit sem lehetett tenni, sőt, ha valakit helyettesíteni kellett a szomszédos gyülekezetből, azt is csak akkor hagyták jóvá, ha kértünk rá engedélyt. Sokszor elég volt szóban bejelenteni, hogy titkár úr, szeretnék itt és itt végezni istentiszteletet betegség vagy egyéb okok miatt, mert megkértek rá, ő pedig csak annyit mondott, hogy rendben van.

'68 Sókszelőcén ért engem. A politika kicsit megváltozott, de én akkor is tartottam istentiszteletet, amikor bejöttek az oroszok⁵⁵; ebben nem gátoltak. A helyi pártszervezet sem piszkált engem, az elődömet viszont nagyon, ezért is kellett elmennie Rácz Lászlónak. Ráfogták, hogy nyilas volt, de ez nem volt igaz. A leventéket⁵⁶ tanította, és ezt a mozgalmat a szocialisták félfasiszta szervezetnek tartották.

Én nem kapcsolódtam be a társadalmi rendezvényekbe. Nem jártam gyűlésekre – nem hívtak, bár nem is mellőztek –, és a helyi pártvezetőséggel is normális emberi kapcsolatban voltam, ezért nem piszkáltak engem. Abban az időben figyelték a lelkészeket is, az államnak megvoltak rá az emberei. Engem is figyeltek, falusi viszonylatban a helyi párt mindig megbízott valakit, de ez nem érdekelt.

Gyülekezeti élet Sókszelőcén

Sókszelőce nagy katolikus település volt, és én jó kapcsolatban voltam a plébánossal, de csak annyiban, hogy összejártunk. Egymás ellen nem dolgoztunk – hogy adj reverzálist⁵⁷ az én javamra –, de ha valaki önként át akart menni a katolikusokhoz vagy ide a reformátusokhoz, az nálunk nem volt probléma. Még nyaralni is együtt mentünk el egyszer két napra Léva mellé.

A faluban kis református gyülekezet volt, háromszáz körüli lélekszámmal – azt hiszem, most még kevesebben vannak –, de eléggé összetartottak. A szülők küldték

a gyermekeiket, és én, amint megérkeztem Sókszelőcére, elkezdtem foglalkozni az ifjúsággal. Összeszedtem őket, bár nem voltak annyira szétzilálva, mert az elődöm azért foglalkozott velük. Akkoriban persze nem lehetett nyári gyerek- vagy ifjúsági táborokat szervezni: az ilyen aktivitásokat a járás nem nagyon támogatta. Hitoktatást viszont végezhettem az iskolában is, de az sem volt egyszerű, mert az egyrészt az igazgatótól, másrészt meg a szülőktől függött, beleértve a gyülekezeti tagokat is. Éva lányom ott kezdett járni iskolába meg hittanra is, de kevesen jelentkeztek hittanra, mert úgy rendezte az igazgató, hogy inkább ne legyen. Érdem volt az igazgató számára, ha elérte, hogy nincs hittanra elég jelentkező: először is jelentkezni kellett rá, és ha nem voltak elegenden, csak ketten-hárman, akkor nem engedélyezte.

Sókszelőcén is volt egy konfliktusom, mert nem szerettem a rendetlenséget, különösen a harangozó, az egyházi részéről. Egyszer eljött hozzám, valami nem tetszett neki, és elkáromkodta magát. Azt mondtam neki: ide többet a lábát olyan ember ne tegye be, aki nyilvánosan káromkodik. Meg is haragudott érte, és nem lett többé harangozó, de nem haragította meg a híveket, mert ismerték őt. A családja viszont megharagudott rám, de más konfliktus engem nem ért a hívek részéről.

A gyülekezettel és a presbitériummal normális volt a kapcsolatom. A presbitérium kicsi volt, 8-12 személy alkotta. Rendesen megtartottuk a gyűléseket, és nem voltak problémák. Ha kellett, nagy ünnepeken kivittem az úrvacsorát a betegekhez. Sókszelőcén a templom rendben volt, 1930-ban épülhetett, de pénzt gyűjtöttem az új parókia fölépítésére. Elég tetemes összeg gyűlt össze, mire eljöttem onnan, úgyhogy az utódoméknak, Szabó Sándoréknak megkönnyebbítettem a helyzetét: nekik már nem kellett túl sok pénzt összeszedni, hogy új lelkészlakot építsenek a régi helyére. Mi a régi parókián tíz évig éltünk: háromszobás volt, a fürdőszoba meg annyiból állt, hogy tettünk bele kádat. Nem voltak ott olyan jó körülmények: a vízvezeték be volt szerelve, de az akkoriban divatos olajkályhával fűtöttünk, mert mással nem lehetett. A templomban volt ugyan kályha, de mivel ott nem fűtöttek rendszeresen, az ember keze sokszor fázott az istentiszteleten. Emlékszem, a Bibliát tartottam a kezemben és reszkettem. De hát ezek a problémák megoldódtak később, mivel volt pénz a fűtés megoldására.

Négy-öt halott minden évben volt a faluban. A temetési szokások közé tartozott, hogy virrasztottak is a halottnak, de a lelkész ezen sosem vett részt. Az volt még érdekes,

hogy ott háztól temettünk, mert nem volt halottasház a temetőben. A legtöbb helyen már elkészült, mert szükség volt rá, de Sókszelőcén akkoriban még nem volt, maradt a háztól való temetés. Nem volt kellemes, de azelőtt mindenhol így temettek. Csak később kezdték el építeni Sókön a halottasházat, amikor elmentem onnan. Csak a család számára volt más, hogy háztól volt temetve, a lelkész számára nem volt különbség a temetési szolgálatokban: ott is azt hirdette, amit kellett hirdetni, meg úgy búcsúztatott, ahogy búcsúztatni kell. A búcsúztatásban lehetett némi különbség – hogy valamit jobban ki kell emelni vagy kevésbé –, de egyébként az egész az adott liturgia szerint zajlott. Az igehirdetés mindig a feltámadásról és az örök életről szólt. De érdekes volt a temetési menet: az elején ment a lelkész meg a presbitériumnak egy része, utána a halottas kocsi, majd a halott hozzátartozói. Sokszor több száz métert kellett gyalogolnia a lelkésznek, míg a temetőbe értek.

Kántorkodtam is. Az orgona a szószékkel szemben, a másik oldalon volt. Istentiszteletkor bementem a templomba, letettem a Bibliámat meg a hozzá tartozó dolgokat a szószékre, amely elég alacsony volt, aztán mentem az orgonához. Fújtatós orgona volt, mert akkor még villanyra nem tudtuk átalakítani, de működött. Orgonaszóval kezdődött az istentiszteletet, és mikor véget ért az ének, felmentem a szószékre. A kántori szolgálatomért kaptam némi kiegészítést a gyülekezettől, de ez nem volt kimondottan nehéz szolgálat. Énekkar nem működött, nem volt rá igény, viszont a hívek szerettek énekelni a templomban.

Volt olyan szokás is a hívek részéről, hogy – általában disznóölésekkor – vittek kóstolót a lelkésznek. Persze nem mindenki, de elég sokan kedveskedtek így nekünk. Nem is kellett disznót tartani, és erre nem kellett pénzt kiadni, de baromfi mindig volt az udvaron, gyöngytyúkjaink is voltak, érdekes hangokat adtak ki, és röpködtek.

Bejártuk az egész Kárpát-medencét

Az ottani szolgálatom idején csináltam meg motorkerékpárra és traktorra a járművezetői vizsgámat, mert szükségem volt rá. A traktor egy kategóriában volt a motorral, azt meg tudtam, hogy autóm egyelőre nem lesz – mint ahogy később se lett. Használtat ugyan tudtam volna venni a spórolt pénzből, de az eltartása

gondot okozott volna, már csak azért is, mert a feleségem tanított ugyan, de politikai okból kirúgták az állásából, és később sem kerülhetett vissza.

Letettem a vizsgát, megkaptam a jogosítványomat mindkét járműre, de traktorral nem jártam soha. A vizsga után a spórolt pénzből vásároltam egy 250 köbcentis Jawa típusú motorkerékpárt, ami akkoriban nagy újság volt. Édesapámnak reumája volt, emiatt Berekfürdőre járt édesanyámmal. Elmentem őket meglátogatni motorbiciklivel, két kollégámmal pedig – Móroczcal⁵⁸ és az idősebb Görözdivel⁵⁹ – motorkerékpáron bejártuk egész Erdélyt, mert érdekelt bennünket. Nem is annyira a gyülekezeteket látogattuk meg, de ahol megálltunk, és volt református templom, bementünk a lelkészhez, mert a templomot mindenhol meg akartuk nézni. Minket Erdély meg a székelyek érdekeltek, mert nem jártunk még ott. Akkoriban évente csak kétszer lehetett külföldre utazni a Kárpát-medencén belül, a szocialista államokba, be is jártuk hárman az egész Kárpát-medencét.

Sókszelőcéről elég rendszeresen jártam motorkerékpárral édesapámékhöz Jókára. Nem lehetett oda könnyen eljutni, bár vonattal is mehettem volna átszállásokkal, de az sok időt vett igénybe. Motorkerékpárral viszont mindig időben meg tudtam érkezni Jókára. Édesapámnak itt-ott besegítettem. Nagyon szerette a szőlőt és a vele való gazdálkodást, szép lugasa volt a kertben. Amikor már rosszabbul látott, meg a gégéjével is probléma volt, és beszélni se tudott rendesen – bár tartotta magát –, másfél éven keresztül vasárnaponként helyettesítettem őt az istentiszteleteken. A járási titkár engedélyezte a helyettesítést, úgyhogy az istentiszteleteken kívül más szolgálatot is elvégeztem, még temettem is, ha kellett. Később, édesapám halála után túladtam a motorkerékpáromon, mert már nem érdekelt. Az ottaniak szerettek volna megvásárolni, mert azért jókai is voltam édesapám szolgálata révén, meg szimpatikus is voltam nekik, de én nagyobb gyülekezetre vágytam. Nem azért, hogy gazdagabb legyek.

Sókszelőcén tíz évig szolgáltam. Nem hiszem, hogy a hivek csalódtak volna a szolgálatomban és bennem, mert nem akarták elhinni, mikor azt mondtam, hogy elmegyek. Nem egy presbiter mondta, hogy innét senki nem ment még el a maga erejéből. A nagyapám is ott volt lelkész, ott is van eltemetve, úgy tudom, a sírját gondozzák. De én mégis elmentem, mert nagyobb gyülekezetre vágytam és főleg arra, hogy hetényi lelkész legyek.

Hetény

Hetényen üresedés volt az ottani lelkész, Zsemlye Lajos⁶⁰ halála után, aki édesapám helyett került oda. Még mielőtt édesapám Dunaradványra került volna, Hetényen lelkészválasztás volt; Zsemlye Lajos és öközte kellett a híveknek dönteni. Édesapám idejében nem volt olyan egyszerű megkapni egy jó gyülekezetet. Akkoriban még az volt a szokás, hogy a gyülekezet meghívott három-négy lelkészt, de csak kettő közül lehetett választani. Édesapám azt mesélte, ha több érdeklődő volt, akkor óriási harc folyt, lefizették a híveket, meg leitatták őket – és Zsemlye is megtette a magáét, hogy őt válasszák meg. Sajnos a nagygazdák (meg még ki tudja, kik) nyomására végül – nem nagy különbséggel – Zsemlyét választották meg lelképásztornak, és ez fájt az édesapámnak, meg annak a hetényi rétegnek is, akik őt szerették volna. Az édesapja ott volt lelkész. Nagyapám, Borza Mór Sókon született – az édesapja, Borza József ott szolgált, ott halt meg életének hatvanadik évében, ott is van eltemetve –, Sókon kezdte lelképásztori szolgálatát, és Hetényen folytatta. Édesapám szeretett volna az utódja lenni, hogy a kontinuitás meglegyen, hiszen az elődök, a Ferencek is így tettek.

Édesapám végül azzal vigasztalódott, hogy a hetényiek engem választottak meg. Nagy örömet szereztem neki azzal – ő akkor már nagybeteg volt –, hogy elmondtam, meghívtak Hetényre, ott leszek lelkész, ahová ő nem tudott soha bejutni. Láttam rajta, hogy örül a hírnek, és azzal a tudattal halt meg otthon – mert nem vittük kórházba –, hogy én odakerülök. Úgy is volt. Édesapám 1973 májusában halt meg, és ősztől már hetényi lelkész voltam.

Az elődöm, Zsemlye Lajos odaérkezésem előtt jó egy évvel halt meg, utána a marcelházi lelkész szolgált be Hetényt. Ő nem akart ott lelképásztor lenni, viszont voltak, akik szerették volna, míg világossá nem vált, hogy én szeretnék oda menni, és a gyülekezet is engem akar.

Jó volt, hogy van valaki a hátam mögött

Ha nekem nincs Komáromban politikai vonalon ismerősöm, akkor én sem leszek hetényi lelkész. Akkoriban nem teljesen a gyülekezet döntötte el, hogy ki menjen oda lelkésznek, vagy ha el is döntötte, meg kellett ahhoz kapni az engedélyt, tehát függött az állami hozzájárulástól is. Ráadásul Hetény nagyobb hely volt, és mások is szerettek volna menni. Nekem megígérték a barátaim – nem a gyülekezetből, hanem a járásról –, hogy elintézik. Azt mondták, legyek nyugodt, politikailag el lesz rendezve, habár tudták, hogy kacifántos ember az egyházügyi járási titkár, nagyon játssza a szerepét. A lelkészek rettegtek, ha kiment hozzájuk, mert féltek, hogy megnéz ezt-azt. Sajnos az akkori püspökhelyettes, a későbbi püspök, Horváth Zsigmond együttműködött vele a régi rendszerben.

Egyrészt annak köszönhettem az ottani lelkészi állásomat, hogy szlovák iskolába jártam, másrészt annak, hogy együtt érettségiztem a komáromi kórház igazgatójával, Matej Bogár doktorral. Akkoriban az ilyen kapcsolat nagyon jól jött, és mi már az iskolában is jóban voltunk egymással. Bogár doktor nagy pártember lett, tagja volt a járási pártbizottság vezetőségének, és örült annak, hogy Hetényre akarok kerülni, mert kijárt az ottani borházakba. A járási titkárnak azonban nem tetszett, hogy én nem az ő segítségével kerültem oda, később piszkált is ezért egy kicsit. Magához hivatott, és kezdett nekem dirigálni, hogy ezt ne, meg azt ne, én meg mondtam neki, hogy ebbe más is beleszólhat, és hogy ebben ő nem teljesen kompetens. Akkor én már tudtam, hogy kik állnak mögöttem, úgyhogy hiába próbálkozott, nem tehetett semmit. Engem politikailag akkor már védett Matej Bogár, a kórház igazgatója, aki benne volt a pártvezetőségben, a felesége pedig – aki szintén párttag és a járási kulturális osztály helyettes vezetője volt – megkérte, hogy segítsenek engem, hogy Hetényre kerülhesek, hasonlóan, mint Sókszelőcén. Így aztán akadálymentesen kerültem Hetényre

A kórház igazgatója járt is ki hozzám rendszeresen Hetényre, én meg a feleségemmel együtt bejártam a kulturális osztályra, mert a folytatás sem volt mindegy. A hatóság sokszor kikezdte a papokat, ezért jó volt, hogy van valaki a hátam mögött. Minden év végén a politikai hatalom jutalmat adott – két-háromezer koronát – a lelkészeknek a járási titkár javaslata alapján. Nem egyformán kaptak (volt, aki egyáltalán nem kapott, de a legtöbben igen), irigykedtek is egymásra a

lelkészek, hogy az egyik többet kapott, a másik meg kevesebbet. Nekem megvolt az ismeretségem. A kórházigazgató felesége megmondta a titkárnak: Borza tiszteletes úrnak adjál ennyi és ennyi odmenát [*jutalmat*]. Nem mert ellentmondani neki a járási titkár – pedig magától nem adott volna –, és mindig meg is éreztem, hogy valamivel többet kapok, mint a többiek.

Később abbamaradt ez a kapcsolat, mert a doktor úr nem vetette meg az italt, és belehalt, még nem volt hetven éves se. Aztán már a feleségével nem tartottam a kapcsolatot, pedig egészen nyugdíjas koráig dolgozott a járási hivatalban, többször is találkoztam ott vele.

Engem egy ideig figyeltek is, de nem érdekelt. Hetényen olyan kirívóan csinálta az arra megbízott, hogy kiprédikáltam az illetőt, tudtam ugyanis, kiről van szó, és miért van ott. Lehet, hogy jelentést is adott rólam, de utána többet a templomba nem jött. Volt egy másik pártvezető, aki a mozgásteremet meg a temetési szolgálataimat figyelte. De aztán abbamaradt ez is, mert tudták, hogy felesleges: én nem prédikáltam soha olyasmit, ami államellenes lett volna, bár ha akartak volna, belém köthettek volna. Rácz Laci bácsi se prédikált államellenesen, de őt a múltja miatt figyelték. Egy Vízváry nevezetű lelkészt, aki a Csallóközben szolgált, el is bocsátották állásából, börtönben is volt egy ideig.⁶¹

A járási egyházügyi titkár eljárt a lelkészgyűlésekre. Az esperesnek nemcsak jelenteni kellett neki, kötelessége volt az is, hogy őt meghívja – aztán rajta múlt, hogy elmegy-e vagy sem az értekezletre. A lelkészértekezleteken negyedévenként volt gazdasági elszámolás, amikor minden lelkészt behívtak, és a járási titkárt is. Volt, amikor a titkár el is jött, de előfordult, hogy csak benézett. Minket nem feszélyezett a jelenléte, mert nem személyeskedett, hanem csak általánosságokat mondott, például azt, hogy engedély nélkül nem lehet sem temetni, sem istentiszteletet tartani máshol, sem más egyházi funkciót végezni. Mi így kezdtük a szolgálatot, nekünk természetes volt, hogy mindenre engedélyt kell kérni, bár éppen ezért sokan félték ilyen politikai helyzetben lelkésznek menni.

Más volt szolgálni a rendszerváltás előtt, mint utána, mert 1989 után szabadon lélegezhettünk: mehettünk szolgálni oda, ahova akartunk, még az esperesnek se kellett bejelenteni, ha a szomszéd gyülekezetbe elment az ember prédikálni. 1989. november 17-én kezdődött a bársonyos forradalom, nemsokára az akkori

polgármester azt mondta: „Most már mindent lehet, tiszteletes úr”. Én erre azt válaszoltam: „Akkor jöhetnek a templomba is”. A felesége is református volt. Az óvodában volt igazgató, és a férje halála után őt választották meg polgármesternek, de járt templomba, különösen, amikor megözvegyült. Nagyon sajnáltam a polgármestert, mert nagyon rendes ember volt, nem piszkálta a lelkészt, meg az egyházat semmiben, pedig másutt voltak ilyen esetek is.

A rendszerváltás után még a tanévnyitókra is meghívtak. Előtte nem, mert szabályosan félt az igazgató. És ezt meg lehetett érteni. Voltak, akik nem féltek, de a többség féltette a maga karrierjét meg a kenyerét, meg a maga állását, és nem reszkíroztak ilyesmiért.

Megélhetési gondok

Nagyon fóliás falu⁶² volt Hetény, a faluban mindenkinél volt fólia. Marcelházáról jött át oda ez a mánia, és még én is beleestem ebbe a hibába. Egy ideig én is fóliáztam, mert volt lehetőség kitermelni a paprikát, paradicsomot a fólia alatt, és nem volt gond az elszállítással. A szomszédunk volt a szállító; az árut elvitte Pozsonyba vagy a közelebbi helyekre, meg Morvába, sőt messzebbre is, oda, ahol keletje volt. Nem kellett attól félni, hogy megmarad, mert mindig voltak felvásárlók. Paradicsomot és paprikát termesztettünk, a bevétel meg kellett a megélhetéshez. A lelkészi fizetéssel nem lehetett dicsekedni, a helyzet csak a rendszerváltás után változott meg. Kezdő fizetésem komáromi segédlelkészként 580 korona volt az ötvenes évek elején; még a kézbesítő is megsajnálta, amikor kihozta. A fizetés négyévenként változott pár koronával, de nem ment az föl olyan magasra. A rendszerváltás után értük el azt, hogy nagyjából a tanári fizetéssel volt egyenlő. A fizetést az államtól kaptuk, a gyülekezet meg állta a rezsiköltségemet, és támogatást is kaptam a gyülekezettől, kétszáz koronát havonta, igaz, annak jegyében kántorkodtam is huszonkilenc évig Hetényen. Negyvenöt évnyi lekipásztori szolgálatból három évet leszámítva mindenhol kántorkodtam is. Mégsem volt elég ez a fizetés ahhoz, hogy a családomat el tudjam tartani, ezért kellett fóliázni.

A hívek adakozóak voltak. Temetéseken meg évfordulónon adakoztak rendszeren, és a lelkész is mindig kapott, de más jellegűből is, például házassági évfordulók,

halottakra való megemlékezéskor, keresztelőkor. Ez így volt előttem is, nem én vezettem be, ez volt a szokás. Nagy segítség volt ez, mert, ahogy mondtam, nem volt olyan nagy a fizetés. Az egyetemes egyháztól is kaptunk a külföldről érkezett segítségből. Egy ideig ruhaanyagot küldtek, aztán pénzbeli segítséget, sőt most is van ilyen támogatás a lelkészeknek. Én nyugdíjasként hetvenöt eurót kaptam legutóbb. Százötven eurót kapnak a szolgálatban lévő a lelkészek, és ennek a felét adják a nyugdíjasoknak. Ez évente egyszer van, újév után.

Építkezések

Négyszobás volt a hetényi parókia, jóval nagyobb, mint az előző helyemen. A negyedik szoba kisebb volt, de szoba volt az is, és volt egy nagy hallszerűség – ahol a tévé volt –, ott fogadtuk a vendégeket. A parókiát elődöm, a negyven esztendeig ott szolgáló Zsemlye Lajos idején építették téglából, úgyhogy az én odakerülésem előtt csak kimeszelték a helyiségeket, meg ahol kellett, a padlót lefestették. Mire odamentünk, rendben is volt minden. Építettem viszont a lelkészlakhoz egy gyülekezeti termet külön bejárattal, pedig megmondták az ismerőseim, hogy az állam nem ad gyülekezeti terem építésére engedélyt, mert ott a nagy parókia – és hogy ne legyen hol a gyülekezettel foglalkozni, illetve fékezve legyen az ilyen munka. Így kénytelenek voltunk más név alatt felépíteni, mert a hívek igényeltek egy gyülekezeti termet. Később ott tartottuk a gyűléseket, a gyerekekkel való foglalkozást... szóval mindenre ott került sor.

Elég nagy templom van Hetényen, azon elég komoly felújítás végeztünk. Kívülről a falakat lefestettük – kellett részben malterozni is – a nedvesség miatt, belül meg lemeszeltünk mindent. Az állványozás jó pár ezer koronába belekerült, de volt rá pénz, úgyhogy azt megcsináltattuk, beleértve a tornyot is, mert már a pléhezést is le kellett festeni. Modernizáltam is a templomot. Hetényen nem kellett harangozni, mert bevezettem a villanyharangozást, és a gázt is bevezettük a lelkészlakba, meg a templomba is, hogy meleg legyen az istentisztelet alatt. Erre is volt igény a hívek részéről. Télen borzasztó hideg volt bent, és ez a lelkésznek sem volt egyszerű.

Amikor megérkeztem '73 őszén, az első dolgom az volt, hogy megnézzem, milyen hangszer van a templomban, '74 tavaszára pedig már volt egy – akkor

legmodernebb, Csehországból hozatott – nagy harmónium; majdnem úgy szólt, mint az orgona. Az úrasztala mellé helyeztük el, majdnem a szószék alá. Bejöttem a templomba, bejelentettem az éneket – bár ki is volt téve, hogy mit éneklünk és hány verset –, majd felmentem a szószékre. Hetényen a prédikáció előtti éneket nem játszottam – másutt sem –, mert akkor le kellett volna jönni a szószékről. Ezzel kapcsolatban érdekességként megemlítem, hogy 13-14 éves korom előtt hallás után tanultam meg harmóniumozni, és hallás után játszottam a templomi orgonákon is; isteni kegyelem volt ez számomra. A kottát ismertem, de nem tudtam, vagyis nem vettem a fáradságot, hogy megtanuljak abból játszani, egyszerűbb volt hallás után. A legtöbb éneket, amit a szüleimtől tanultam, el is játszottam. Sárospatakon, ahol két osztályt jártam gimnáziumba, a tanár engem is kiválasztott az énekkarba. Két kisebb énekkar volt az iskolában, mindkettőben működtem. A hangom nem volt kiváló, de tudtam jól énekelni már tizenévesen is, és ez megmaradt bennem, ez segített végig. Hetényen végig kántorkodtam. Nem volt senki, aki felváltott volna, de nem is akartam, hogy más orgonáljon, pedig a szolgálatom vége felé már ketten is tudtak játszani az orgonán, de már nem adtam át.

Gyülekezeti élet

Hetényen a hívek szépen jártak templomba. Közöséges vasárnapokon az istentiszteletre olyan nyolcvanan-százan járhattak, ami a gyülekezet tíz százalékát tette ki, de nagy ünnepeken két-háromszázan is eljöttek, és függetlenül attól, hogy szocializmus volt, az emberek jártak templomba. Tele azért nem volt, mert abba hat-hétszáz ember is befér; ülőhely három-négyszáz ember számára van, beleértve a karzatot.

A vasárnap délelőtti istentiszteleteken hamar rájöttem, hogy ha negyedórától vagy húsz perctől hosszabb az igehirdetés, azt még megérti, felfogja, aki akarja, de a félórásat már nem; ha túllépek, és hosszabb a prédikáció, elunják. Az istentiszteleteim háromnegyedórások voltak: a prédikációk húszpercesek, ehhez jött az imádság, a bibliaolvasás, úgyhogy a liturgiába belefért minden, ötven percnél nem lett több soha. A templomba többségében nők jártak, a hatvan százalékot ők tették ki, a maradékot a férfiak, akik nem azért nem jártak, mert nem volt rá idejük, vagy kihaltak volna, hanem a közömbösség miatt, és mert vasárnap is sokan dolgoztak. A

vasárnap délutáni istentiszteletek harminc-harmincöt percesek voltak; a liturgia ilyenkor rövidebb, mert nincs lekción, és a magyarázat sem túl hosszú. A húsz-huszonötös létszám megvolt a délutáni istentiszteletnél is, és abból nem nagyon mentek haza. Tizenöt-húszan – főleg a nők meg a gondnokok – még ott maradtak bibliaórára, mert a hívek így kérték, hogy vasárnap legyen ez is.

Amikor odakerültem, nem volt bibliaóra, mert egy évig csak beszolgáló lelkészük volt, és Könyves István⁶³ nem tartott a híveknek. Én rendszeresen tartottam bibliaórákat, erre a vasárnap délutáni istentisztelet után került sor. Családokat is látogattam, ezt az elvet még az édesapámtól örököltem. Nem azt mondom, hogy minden családnál rendszeresen voltam, de a gyülekezet tagjainak nagy részét meglátogattam évente egyszer. Örültek is neki, vártak is. Ha beteg volt, üzentek nekem, és mentem azonnal, imádkoztam vele, még úrvacsorát is vittem a súlyos beteghez, ha kérte.

Foglalkoztam a fiatalokkal is. A számuk sok mindentől függött, tízen-húszan lehettek, de volt, amikor húsz fölött volt a konfirmandusok száma. Minden évben volt konfirmáció, de azért a szaporulat nem volt olyan híres akkor se. A pedagógusok nem merték lekonfirmáltatni a gyermekeiket, mert féltek az állami hatalomtól. Az itteni szolgálatom elején egy lány nem engedett a szüleinek, és azt mondta, hogy a többiekkel együtt fog járni konfirmációs oktatásra. Végül beleegyeztek, szemet hunytak a pedagógus szülei, és lekonfirmált, nem volt belőle semmi probléma. A pedagógusok egészen a rendszerváltásig nem merték a gyermeküket hitoktatásban részesíteni, de utána lehetett szabadon. Igaz, addig is lehetett, de nem olyan mértékben, mert nem mindegyik szülő merte járni hittanra a gyermekét. Volt az iskolában egy-két pedagógus, akik azt mondták a tanulóknak: ha konfirmáltak, vagy ha hittanra jártok, nem mehetnek továbbtanulni. És mit tesz egy falusi szülő ilyenkor? Nem engedi a gyereket, csak hogy mehesse középiskolába. A szülők ugyan szerették volna a hittanoktatást, csak sokszor az igazgató meg a tantestület volt ellene, hogy a párt felé tudjanak eredményt kimutatni. A rendszerváltás előtt az osztálynak a harmada járt hittanra, de nem volt belőle probléma, mert az igazgató nem járt be ellenőrizni, megbízott bennem. A rendszerváltás után ez a tiltás megszűnt, engedélyezve volt a hittanoktatás, az órarendbe is hivatalosan bejegyezték. Az alapiskolában szinte mindenki jelentkezett hittanra.

A tanulók többsége református volt, csak egy-két katolikus volt köztük. A rendszerváltás előtt nem osztályoztunk hittanon, mert ahhoz megint engedély kellett a járástól, és nemcsak a lelkésznek. Brossura-szerű vastag hittankönyvek voltak a rendszerváltás előtt, és utána is volt miből tanítani, egy külön bizottság állította össze a tananyagot, de inkább átvették a magyarországiaktól. Így ment a konfirmációs oktatás is, arra meg külön a kis könyveket is ki lehetett adni.

A konfirmációra való felkészülés két évig tartott a gyerekeknél, tizenhárom éves kortól jártak. A konfirmáció Hetényen nagy ünnepély volt: ott voltak a szülők, keresztszülők, családtagok. Megtelt a templom, az úrasztala körül sok gyerek állt, én pedig kikérdeztem őket, de nem az egész Kiskátéból. A kérdések száma attól függött, hogy hányan voltak, de hamar rájöttem, hogy a gyülekezet nem szereti, ha hosszú ideig tart egy istentisztelet, mert maximum egy órát bírtak ki. Még ünnepi alkalommal is egy óra, legfeljebb egy óra tíz perc lehetett, nem engedhettem meg, hogy másfél óráig tartson, mert belefáradnak a jóba is az emberek, meg idősek is voltak.

A rendszerváltás után már jobban lehetett foglalkozni a fiatalokkal, szabadabban. Táborokba küldtem néha őket, és néha én is vittem őket. Dunaradványon is voltunk, majdnem belefúadtunk ott a Dunába. Beúsztam egy kicsit messzebbre, két lány meg jött utánam, és láttam, hogy elfáradtak. Mondtam, hogy azonnal vegyék kifelé az irányt, szedjék össze minden erejüket, de már akkor nekem is ezt kellett tennem. Hiába születtem én a Duna mellett, nem emlékeztem már a víz sodrására, ami olyan óvatosan, alattomosan sodort befelé bennünket, ahonnan nincs visszaút. A lányok tudtak úszni, de tizennégy-tizenöt évesek voltak. Nyomkodtam őket ki a vízből, végül nem történt semmi. Ők nem is voltak annyira megrémülve, mint én, mert hogyha baj lett volna, mindenért én felelek, és ott is pusztulhattunk volna. Szóval a Duna nem gyerekjáték; ismerem régóta, de az úszással vigyázni kell.

Hetényen minden református elvitte megkeresztelni a gyerekét, csak a párttagok nem hozták. Aztán a rendszerváltás után kereszteltem olyan felnőtteket, akiknek már volt gyerekük. Először megkereszteltem az édesapát, az édesanyát, majd a két tizenéves gyermeküket, majd megesketttem őket – fordított volt sorrend: először kereszteltem, aztán esketttem. Ezek jó embereim voltak, de a funkció miatt nem merték felvállalni a rendszerváltás előtt az egyházi dolgokat. Amikor már lehetett,

próbáltam őket rávezetni arra, hogy most már jó lenne egyházilag is rendbe tenni kapcsolatukat. Szép alkalom volt: mások nem voltak jelen, csak ők jöttek el, mert nem akarták a gyülekezet előtt, de a testvéreket meg a közvetlen rokonságot meghívták. Volt magyar-cseh esküvő is Hetényen. Csehországban ökölvívó bajnokságot nyert magyar nemzetiségű férfi elvett egy cseh lányt, és ott akartak megesküdni. Megeskettem őket, a nőt „csehszlovák” nyelven, a férfit magyarul, de ez is már később, a rendszerváltás után volt.

Mintegy nyolcszáz embert temettem el a nem egész 30 év alatt. Ott már halottasházból temettem. A temetőbe kivitték a halottakat halottaskocsival, nekem meg elég volt kimenni a temetőbe, az csak pár száz méterre volt tőlünk. Kihirdették, hogy mikor kezdődik a temetés, és a gyülekezet akkorra ott volt. Kihozták a halottat a belső helyiségből, volt ott egy terület, ahova leteheték a koporsót, és onnét végeztem a szolgálatomat. Volt egy különös temetésem: egy ifjú pár egy hónappal az esküvőjük előtt halt meg. A falu mögött volt egy tó, abban fürödtek, az egyikük fulladozni kezdett, a másik meg ment megmenteni, de a fulladozó magával rántotta, és mind a ketten meghaltak. Megrendítő volt ilyen fiatalokat eltemetni. De volt olyan temetés is, ami a lelkészt is megviselte. A polgármester, Lucza Imre⁶⁴ református volt, de a szocializmusban nagy pártember volt az apjával együtt. Amikor meghalt, a család kérte az egyházi temetést. Akkoriban voltak polgári temetések is, de a polgármester mégsem akarta azt. Az volt a kívánsága, hogy lelkész búcsúztassa. Jóban voltam vele, közvetlenül a rendszerváltás előtt vette át a község vezetését, aztán a gyomrával történt valami, ami hamar elvitte. Eljött arra nemcsak a fél falu, hanem a környékről is, így az volt életem legnagyobb temetése. Pedig temettem orvost, fiatalokat, még kétéves kisgyermeket is, akit elütött az autóbusz.

A Hetényen töltött huszonkilenc évből kellemes emlékeim maradtak; voltak ugyan problémák is – hol nincsenek? –, de aztán megoldódtak. A presbitérium Hetényen tizennyolc tagú volt, mert nagy volt a gyülekezet, de nem volt semmi nagyobb baj, csak néha egy kis rendetlenség, amit rendeznem kellett. Egyszer az egyik presbiter részegen jött be, és belemordult dolgokba. Meguntam, mondtam neki, hogy legyen szíves távozni, mert ide csak józanul lehet bejönni. Abból is harag lett egy pár évig a család részéről, de végül rájött ő is, hogy igazam volt, és aztán megint járt templomba. Ilyenek minden lelkész esetében vannak, csak nem mindenki meri vállalni a kényes dolgokat, mert az rizikóval jár meg haraggal is.

A gyülekezet gondnokaival sem voltak viták, konfliktusok, mert mindig olyanokat választattam, akikkel ki tudtam jönni. Nekem az volt az elvem, hogy ha a gondnokkal nem működik együtt a lelkész, akkor baj van a gyülekezetben. Én ehhez tartottam magam, és mindig úgy választottam. A gyülekezet nagy része is beleegyezett abba, amit elképzeltem, hogy ez és ez legyen, és nem volt soha az, hogy a presbitérium akart volna dirigálni a lelkésznek. Nem is engedtem volna meg, az igaz. Néha kezdeményezők is voltak, ha szerettek volna valamit – találkozásokat vagy kirándulásokat –, és azt mindig megbeszéltük. Voltunk Sárospatakon is gyülekezeti kiránduláson egy teljes busszal, úgyhogy azért én szerveztem ilyeneket is, amikor lehetett.

A gyülekezetnek voltak földjei, pár száz hektár, de elvették. A rendszerváltás után nagy részét visszakaptuk, és bérbe adtuk őket. Azelőtt is bérlőknél voltak, akik mindig juttattak a lelkésznek valamit. Megérte bérbe adni, mert a bérleti díjat a bérlő befizette a lelkészi hivatalnak, és azt gyülekezeti célokra használtuk fel. A lelkész kapott belőle néha egy-két zsák terményt, a bérlő ezt jó szándékból adta, mert nem lehetett erre kötelezni. A bérleti díjból fedeztük a rezsiköltséget: a villanyt, gázt, fűtést, de nemcsak ebből, hanem az adományokból és az egyházi adóból is. Az önkéntes adó is szép összeg volt, ezt mindenki befizette, de nem egyforma összeget adott, és az ezer református nem egyenként, hanem családonként hozta az adományt. De akkor is szép összeg gyűlt össze ebből, úgyhogy nem voltak anyagi problémák. Amit meg akartunk csinálni a templomban, azt meg is csináltuk, beleértve a tornyot is.

Az egykori iskolát papíron már az én szolgálatom idején visszakapta a gyülekezet, de még használta az előző bérlő, egy orvos. Sebőknek hívták, kijárt oda rendelni, és orvosi rendelőt rendezett be az épületben. Mi ez ellen nem is tiltakoztunk, de az utódom, Palcsó Attila kiharcolta, hogy abból gyülekezeti ház legyen. Azt, hogy végül hogyan oldották meg, nem tudom. Azt hiszem, az orvos kapott ott egy helyiséget – mert több is volt az épületben –, és az elején ott még azért rendelhetett. Most úgy tudom, hogy ott tartják a gyülekezeti összejöveteleket, bábos előadásokat.

Kapcsolatok a rendszerváltás előtt és után

A rendszerváltás előtt a szlovákiai magyar lelkészeknek baráti alapon volt kapcsolatuk a magyarországi lelkészekkel. Nekem is volt Budapesten egy fiatal lelkész barátom, akivel Berekfürdőn⁶⁵ ismerkedtem meg, és aki nem is egyszer meglátogatott. Légpuskát akart szerezni magának, mert Magyarországon külön engedély kellett hozzá, azt meg nem nagyon lehetett szerezni, és a légpuskák is nagyon drágák voltak. Mondtam, hogy nálunk bárhol lehet venni, nekem is volt egy ideig. Megígértem neki, hogy szerzek, de mondja meg, hogy mikor jön, mert addigra meglesz a légpuska. Úgy is volt, nagyon örült neki, azt mondta, én ezzel lövöldözhetem még a nyulakat is, de átvinni a határon nehéz lesz. A komáromi határon a parancsnokhelyettes egy hetényi ember volt, szlovák, de magyarul beszélt. Szóltam neki, hogy miről lenne szó, azt mondta, rendben van, mondd meg, mikor jöttök. Így is lett. Bekísértem a barátomat egészen a határig, a parancsnokhelyettes kijött egy társával, megnézte a papírokat, mehet uram, mondta, meg se nézte, hogy mit visz, de tudta, hogy légpuska van az autóban.

Egyszer-kétszer még kihasználtam őt. Hozattam Kelet-Magyarországról gyönyörű jonatán almát – a Nyírségben is volt nekem egy barátom –, de azt se lehetett legálisan, csak pár kilót. Megkérdeztem a parancsnokhelyettestől, hogy áthozhatok-e ötven kiló almát autóval? Azt mondta: „Jól van, hozd át, de szólnod kell, mikor jössz”. Úgy oldottuk meg, hogy ez a magyarországi barátom elhozott autóval egészen a komáromi határátkelőig, és előre megbeszéltem a vámossal, hogy mikorra érkezünk Komáromba, mert azt mondja, hogy ez nem fog menni másképp, csak úgy, ha az ő autójával hozzuk át. Átjött a magyarországi Komáromba, átrakodtunk az autójába, én beültem, vígan átjöttünk, és vittünk Hetényre két zsák almát.

Volt egy kényes ügyem is a rendszerváltás előtt, de ez a hetényi vámossal akkor már nyugdíjas volt. Volt ugyan ismerős a határon, de abban nem lehetett megbízni. A Kárpátaljai Református Egyháznak egy huszonötezer koronás segítő összeget kellett átvinni Pestre. A sógorom, Mikó Jenő püspök kért meg arra, hogy vigyem át nekik, mert akkor nem kell engedély kérnie. Mondta, meghálálja. Adja ide a pénzt, mondtam neki, remélem, sikerülni fog. A határon egyszer sem motoztak meg, és a belső zsebembe rejtett huszonötezer koronával – nem kis pénz volt ez akkoriban – átmentem szépen Pestre. Csak akkor vették volna el tőlem, vagy fogtak

volna el, ha megmotoznak, vagy azt mondják, legyen szíves, rakodjon ki a zsebéből. Ez '88-89-ben volt, amikor már a határon is lazábbak voltak. A kárpátaljaiak egyházi segítséget kértek valamelyik otthonnak a megjavítására és arra küldte nekik az egyházunk a pénzt.

Amikor már megvolt a rendszerváltás, szorosabb lett a kapcsolattartás a Magyarországi Református Egyházzal meg a kárpátaljaiakkal is, összejártunk elég gyakran. Mindenféle konferenciák voltak meg bizonyos jubileumok. Volt, amikor Mikó Jenő püspökkel, a sógorommal mentem. Vele is volt egy érdekes sztorim, akkor is pénzt vittünk, de Debrecenbe. A pénz Jenőnél volt, de megállítottak minket a fináncok Debrecen előtt, és meg akarták nézni, mit viszünk. Mondtam, nem viszünk mi semmi különös dolgot. Ki ez az ember, kérdezték, én meg mondtam, hogy püspök. Jól van, akkor menjenek csak nyugodtan – elég volt annyi, hogy azt mondtam, püspök. Valamilyen pénzbeli adományt vitt, nem tudom, milyen alkalomból Debrecenbe, de ő nagyon óvatos volt ilyen dolgokban.

Hetényen szerveztem evangelizációs alkalmakat, meghívtam Bölcskei Gusztáv püspököt⁶⁶ és Szarka Miklóst⁶⁷ is, volt érdeklődés az ilyesmi iránt. Én kezdeményeztem a gyülekezetben tulajdonképpen mindent, de a gyerekek is tudtak már sok mindenről, kettő-három közülük volt egyházi táborban, többek között Jókán is.

Testvér-gyülekezeti kapcsolatunk nem volt kiépítve senkivel, nem alakult úgy. Az erdélyiekkel sem, pedig nekem ott jó kapcsolataim voltak. A rendszerváltás után voltak nemzetközi jellegű konferenciák is, és ott ismerkedtem meg Tőkés László⁶⁸ püspökkel – ő indította el Romániában a forradalmat Nagyváradon –, aki aztán engem sok mindenre meghívott külön is. Mindig A. Kis Bélával⁶⁹ mentem, mert nekem nem volt autóm. Nem az egyház nevében mentem, hanem magánszemélyként, de ennek azért megvolt az egyházi jellege is olyan formában, hogy Erdélyi Géza⁷⁰ akkori püspök is tudott róla. Persze a püspökök tartották egymással a kapcsolatot, de a sok meghívásnak se Erdélyi Géza, se Mikó Jenő nem tudott mindig eleget tenni. Tőkés meghívott engem sok eseményre, a zsinati ülésekre is. Egy Nagyvárad melletti településen volt egy kihelyezett zsinati ülése az egyházkerületüknek, arra is meghívott engem. Ez volt az utolsó alkalom, amikor én

hivatalosan megjelentem, mert akkor én már egy-két éve nyugdíjas voltam, de még hívott akkor is.

Én pedig meghívtam őt az egyik gyülekezetbe, Ekelre szolgálni, meg is beszéltem ezt az ekeliakkal és a polgármesternővel is. Tőkésről hallottak, de nem látták őt soha. A Zsinaton először négyszemközt beszéltem meg ezt Tőkéssel, utána pedig hivatalosan is felszólaltam, és elmondtam, hogy szeretettel meghívjuk Szlovákiába. 2005-ben vagy 2006-ban el is jött Tőkés László Ekelre. Csicsóról is eljöttek sokan, mert ott is ki lett hirdetve. Együtt mentem vele oda. Megvolt a szolgálata, utána volt beszélgetés is, de ez nagy port vert föl, mert eljött Fazekas⁷¹ is, az akkori püspökhelyettes és még néhány lelkész, pedig én nem hívtam meg az egész egyházmegyét. Az ekeli gyülekezet nevében hívtam meg, ő meg eljött. Ez volt az utolsó alkalom, amikor Tőkéssel találkoztam.

Keresztyén Békekonferencia

A szocializmus idején csak békeakciókba lehetett bekapcsolódni, a barátaim be is szerveztek a járási Béketanácsba, ahol megismerkedtem másokkal is, akik rendes emberek, és nem is annyira pártemberek, de a rendszer mellett lévők voltak. A járási Béketanács évente kétszer-háromszor ülésezett; megbeszélték a járás dolgait, ez teljesen politikai vonalon ment. Ilyesmivel nem nagyon dicsekszik az ember, én azért mondom el, mert engem aztán bejelöltek a kerületi Béketanácsba is, és akkor már Pozsonyba jártunk gyűlésekre. Ott is ment mindenféle politikai duma, hogy a béke érdekében így meg úgy kell védeni a hazát, de nekem ez a tagság bővítette a mozgásteremet. Voltam Prágában is az Országos Béketanács⁷² ülésén.

De ennek a Béketanácsnak volt folytatása is Keresztyén Békekonferencia⁷³ – Kresťanská mierová konferencia – név alatt. Oda nagyon nehéz volt bejutni, mert országos szintű volt, illetve nemzetközi. Magyarországról indult. Tóth Károly püspök⁷⁴ a békevonalon nagyon ügyes ember volt (de nem olyan szolgálalelkű, mint Horváth Zsigmond, aki teljesen kiszolgálta a rendszert), és úgy tudott mozogni politikai körökben, hogy még Moszkvába is meghívták. Ő kezdeményezte a Keresztyén Békekonferenciát is⁷⁵, legalábbis úgy tudom, és ez vált aztán

nemzetközivé. Engem ez kezdett érdekelni, és elsősorban azért, mert keresztyén alapon működött.

Volt egy szlovák osztálytársam, aki Pozsonyban a Kulturális Központnak volt az igazgatója; a bölcsészkaron végzett, befolyásos ember volt, ismeretsége volt a kulturális minisztériumban is. Egyszer találkoztunk, és azt kérdezte, hogy nem érdekelne-e engem ilyen dolog. „Érdekelni érdekel – mondtam –, de én csak egyszerű lelkész vagyok”. Már akkor tudtam, hogy csak püspökök meg püspökhelyettesek kerülhetnek oda, így volt ott Mikó Jenő püspök, a sógorom, meg Hromaník⁷⁶, aki püspökhelyettes volt sokáig, és elég politikai beállítottságú volt. Az ismerősöm azt mondta: „Ez ne érdekeljen téged, a kérdés, hogy akarsz-e ott lenni közöttük vagy nem”. Mondom: „Ha besegítesz oda, akkor szívesen”. Egyszer csak csöng a telefon, és a kulturális minisztériumból hív egy illető, hogy lennék olyan kedves befáradni Pozsonyba. Ott az osztályvezető – már nem tudom a nevét – azt mondta nekem: „A Bakos kollégája ajánlotta fel, hogy a Keresztyén Békekonferenciában dolgozzon, de van-e hozzá kedve?” Mondtam: „Ha be tetszik engem oda segíteni, akkor én szívesen dolgozok ott”. Azt mondta erre, hogy rendben, majd megkérdezte, hogy milyen vonalon. „A leszerelés vonalán, hogy ne legyen háború” – válaszoltam a kérdésére. Volt is ott olyan szekció, hogy Sekcia odzbrojenia [leszerelési szekció], és engem oda tanácsolt be, abban dolgoztam egészen nyugdíjas koromig.

Egyszer kaptam Prágából meghívót a Keresztyén Békekonferencia gyűlésére. Vonattal mentem, és amikor szálltam le róla, megláttam a sógorom, Mikó Jenőt – aki akkor már püspök volt – és a lutheránus egyház részéről az egyik püspökhelyettest, meg Hromaník személyében a másik püspökhelyettest. Csak néztek rám, hogy mit keresek ott. Mondtam nekik, hogy meghívót kaptam én is, ugyanolyat, mint ti. A sógorom furcsállta, de nem irigyelte, mert ő azért nem volt olyan ember. A munka abból állt, hogy referátumokat kellett készíteni a konferenciákra, és össze kellett hozzá szedni az információkat. A szekcióvezetők megmondták, hogy mit várnak és aztán ez alapján be kellett számolni. Szívesen részt vettem a konferenciákon, mert szerettem utazni, és a keresztyén békekonferenciák kapcsán eljutottam nemcsak Prágába, hanem Osztravára, Táborba meg Brünnbe... olyan helyekre, ahol én Prágán kívül addig nem fordultam meg. Ezek a konferenciák Csehországban voltak, mert ott volt a Keresztyén Békekonferencia központja, de meghívták a szlovákokat is.

Én ott még a pravoszláv püspökkel is megismerkedtem. Csak egyszer szerveztek olyan konferenciát, amelyre Tóth Károlyék is eljöttek, de egyébként ők nem vettek részt azokon, csak maguk között tartottak megbeszéléseket.

Zsinati tagság

Az Egyetemes Egyház keretén belül tizenkét éven át – két hatéves cikluson keresztül – tagja voltam a Zsinatnak⁷⁷, még a szocializmusban kerültem be. Kossár András volt az esperes. A komáromi egyházmegye jelölt engem, és mivel jó hírem volt, megválasztottak a Zsinatba, sőt bekerültem a Zsinati Tanácsba is, ahová a komáromi egyházmegye tanácsa meg az egyházmegye vezetősége javasolt engem. Amikor választások után összeült a Zsinat, többen is szerettek volna Zsinati Tanács tagok lenni, a komáromi templomban nagy harc is volt emiatt. Én Mikó Jenő püspöksége idejében is zsinati tag voltam, és a ciklus vége felé érdeklődtem tőle, hogyan tudnék bejutni a Tanácsba, de finoman eltanácsolt, mondván, az nem megy olyan könnyen, és hogyha én nyomnálak, az rögtön visszaütne. Ő kényes volt ilyenekre, nem mert úgy felvállalni dolgokat, mint Erdélyi Géza.

Isten segítségével végül bekerültem a Zsinati Tanácsba, és hat évet én még ott ledolgoztam. Akkoriban más volt a választási rendszer, mint most. A püspököt, a helyettesét és a tanácstagokat a Zsinat a saját kebeléből választotta meg, utóbbi így van most is, De először be kellett kerülni a Zsinatba, ami az egyházmegye tanácsának alapján történt. A gyülekezetek is beleszóltak természetesen, de az se ment olyan egyszerűen, mert zsinati tagok is sokan szerettek volna lenni, ugyanis azoknak nagyobb volt a fizetése. A Zsinati Tanácsba – amely egy szűkebb testület volt – szintén azért szerettek volna többen bekerülni, mert a tanácsi tagsággal nagyobb fizetés járt, ugyanakkor nagyobb funkció és ezzel együtt döntés jog is. A tanács gyakrabban ülésezett, sokszor negyedévenként, a Zsinat évente egyszer-kétszer. Ez attól függött, hogy milyen és mennyire sürgős feladatok voltak.

A komáromi egyházmegye esperese, Erdélyi Pál⁷⁸ akkoriban halt meg, és új esperest kellett választani. Én voltam a helyettese, és a gyülekezetek azt akarták, hogy én legyek az esperes. Csakhogy akkoriban az esperes nem lehetett Zsinati Tanács tag, így én azt mondtam, hogy inkább Zsinati Tanács tag akarok lenni, az

felelősségteljesebb és nagyobb stílű szolgálat. Az esperesnek pizlicsáré kis dolgokkal is kellett foglalkoznia a nagyobb méretű dolgok mellett. Így került aztán az én segítségemmel Nagy Lajos⁷⁹ madari lelkipásztor esperesnek. Azokat a gyülekezeteket, akik engem megválasztottak volna esperesnek, meggyőztem, hogy szavazzanak Nagy Lajosra, és így lett ő esperes, de szabad kezet adott nekem mindenben, mert részben fölötte is voltam zsinati tanácstagként, meg a segítségemre is szüksége volt.

A Zsinaton gyülekezeti problémákról, presbiteri ügyekről döntöttünk. Minden évben volt egyházközségi közgyűlés, előtte pedig egyházlátogatások, amit az esperes végzett, és jelentést tett a feljebbvalóknak. Az egyházmegyén belüli problémákat az egyházmegyei közgyűlésen is meg kellett tárgyalni; a legkényesebb dolgokat is meg kellett oldani, és az időszerű dolgokról döntést kellett hozni. A Zsinaton törvényeket alkottunk vagy kiigazítottunk. A Zsinati Tanács a hattagú elnökségből meg a hat tanácstagból állt, így ültünk össze mindig. Zsinati Tanács tag Erdélyi Géza püspökségének idején, 1996-tól voltam 2002-ig, de zsinati tag voltam Mikó Jenő püspök idejében is, 1988 és 1996 között. A Zsinat Komáromban ülésezett, de sokszor Rimaszombatban is. A Tanács sokszor ülésezett Komáromban, a gyülekezet nagytermében, a parókia alsó szintjén, egy kisebb iroda melletti helyiségben. Szerettem zsinati tag lenni, mert beleszólhattam sok mindenbe, amibe mások nem mertek. Én Erdélyi Gézát támogattam, mert jók voltak az elképzelései – legalábbis szerintem –, és igyekezett mindent békességben megoldani, de volt, ahol csak keményen és határozottan lehetett fellépni, mert különben nagy bajok lettek volna egyetemes egyházunkban.

A Zsinaton a magyarok mellett voltak szlovák lelkészek és világiak is, ezért mindkét nyelven zajlottak az ülések. A magyarok magyarul szólaltak fel, majd ugyanazt el kellett mondaniuk szlovákul is; tolmácsok nem voltak, mindenki magának fordított. Aki nem tudott jól szlovákul, annak mindig segítettek. A szlovákok egy része ismerős volt: vagy nekem voltak évfolyamtársaim, vagy egy-kettővel lejjebb vagy följebb jártak, esetleg utánam jöttek. Mind ismerős volt, nem volt idegen egyik se, csak szlovák, és nem tudtak magyarul, úgyhogy szlovákul beszéltek, de értettük. Akik már később végeztek Komáromban, meg akik magyar középiskolába jártak, nem bírták a szlovák nyelvet olyan jól; nagyjából értették, miről van szó, de mégis jobb volt, ha lefordították nekik az elhangzottakat. A tanácsülés is mindig kétnyelvű volt – de nem

volt ebből konfliktus, hiszen ebben éltünk –, és emiatt jó sokáig elhúzódtak a zsinati ülések.

Nyugdíjas évek

A gyülekezet részéről a gondnokok köszöntöttek engem hatvan éves koromban, és amikor hetven lettem, volt egy ünnepély a templomban, a gyerekek énekeltek és az énekkar is. Egy csárdába hívtam meg őket vacsorára, és már akkor bejelentettem, hogy maximum egy-két évig maradok még a gyülekezetben, és kinézek ide valakit. Ők ezt el is fogadták nyugalommal, és nem sürgettek, hogy már mikor megyek el. A Zsinat Erdélyi Géza püspökségének idején tette kötelezővé, hogy a hetvenedik életév betöltése után a lelkipásztor köteles végleges nyugdíjba menni. Előtte háromszor egy évre – kivételes esetben – meg lehetett hosszabbítani a szolgálatot. Mondtam Erdélyi Géza püspöknek – jóban voltam vele még a prágai teológiáról, ámbar alattam tanult, fiatalabb is volt tőlem –, hogy én egy évet még rá akarok húzni. A gyülekezet is elfogadta a döntésemet, mert megígértem nekik, hogy hozok oda olyan lelkészt, aki megfelelő lesz. Pályáztak Hetényre többen is, de a gyülekezet hallgatott rám, így került oda a segítségemmel Palcsó Attila. A beiktatására mégsem mentem el.

Amikor letelt az egy év ráadás 2002 őszén, huszonkilenc év után hetvenegy éves koromban befejeztem lelkipásztori szolgálatomat Hetényen. Nem szeretem a fölhajtásokat, de tudattam Hetényen jó pár emberrel, hogy mikor lesz az utolsó szolgálatom – aki eljön ott lesz, aki nem, az nem. De semmilyen ünnepélyes alkalmat nem csináltam: elvégeztem egy búcsú igehirdetést, kiválasztottam egy éneket, és amikor vége lett az istentiszteletnek, az ajtónál megvártam mindenkit, és elköszöntem. Voltak, akik könnyeztek, voltak, akik megköszönték, hogy ott voltam. Így jöttem el. Külön nem búcsúztak el tőlem, ünnepség sem volt, mert szomorú esemény ez a lelkész életében, amikor leteszi a szolgálataát, de furcsa és egyben hálás is. Nem is tudom, hogy akkor melyik dominált bennem, mert hol az egyik érzés, hol a másik érzés jött elő.

Szolgalat utáni évek

Én azt az elvet választottam, hogy nyugdíjba vonulás után már nem vállalom szolgálatot, de még egyszer Erdélyben elvállaltam egy igehirdetést egy Nagyvárad melletti gyülekezetben, ahova egy erdélyi zsinati tag hívott meg. Ott még prédikáltam, de az volt az utolsó prédikációm.

Hetényről Csicsóra költöztünk. Voltak, akik azt mondták, maradjak Hetényen, vegyek ott házat, és lehet, hogy jobb is lett volna, nem tudom. Csicsóra nagyrészt a néhai Erdélyi Paliék révén kerültünk, mert a felesége onnét származik. Kijöttünk együtt érdeklődni, hogy hol lehetne házat venni, aztán vettünk egyet. Elégé ráfizettünk, mert árvíz után épült, és akkor mindenből építettek: a falai penészednek, a villanyfűtés nem bírja kiszárítani a lakást, alacsony helyen fekszik, a talajvíz hamar feljön a szuterénbe, az alagsorba, és akkor probléma van. Csicsóra a feleséggel költöztem és Judit lányommal, Éva lányom már akkor külön élt az élettársával, akivel később összeházasodott.

A feleségemnek az epéjével voltak gondjai – már fiatalabb kora óta, nagyon sok fájdalomcsillapítót beszedett –, és elrákosodott. Kicsit későn ment az orvoshoz: megműtötték, de áttételes volt. Az orvos négy évet adott neki, de végül több mint négy évet kapott Istentől. Életének utolsó szakaszában már nem tudott annyit dolgozni, de megcsinált mindent a ház körül, és a kinti munkákat is, nagyon szeretett a virágokkal foglalkozni. Aztán egyre rosszabbodott az állapota. A halála előtti év karácsonyát még együtt töltöttük, velünk vacsorázott, de karácsony éjszakáján rengeteget hányt, akkor már komolyabbra fordult a betegsége, és ez az állapot eltartott februárig. Tíz nappal a halála előtt került kórházba. Szépen fölöltözködött, Évikének a férje autóba ültette, én meg elkészöntem tőle. Nagyon szomorúan köszöntünk el egymástól; ő sejtette, hogy már nem tér vissza, én meg csak félve gondoltam arra. A kórházban telefonon még beszélgettünk kétszer, de harmadszor már nem tudta rendesen felvenni a telefont. Mondta a nővér, hogy néha kihagy az emlékezete is, de akkor már csak nem egy egész hét volt hátra. Még elvitték őt Pozsonyba, valamit be akartak neki ültetni, de nem tudtak már rajta segíteni, úgyhogy visszahozták. Soha nem felejttem el: reggel négy órakor csöngött a telefon, de nem vettem fel a kagylót. Sejtettem, hogy miért hívnak, de éjjel volt, és nem akartam akkor megtudni, hogy mi történt, ez elég furcsa volt tőlem. Reggel hét órakor

reggel megint csöngött a telefon, és akkor mondták, hogy a feleségem elhunyt. Február 11. volt. Csicsón temették el.

Fél évvel ezelőtt költöztem Csicsóról Komáromba. Az csicsói lakás még mindig nincs rendben, javítgatnak rajta Judit a lányoméék állandóan, hol az egyik helyiséget, hol a másikat, ezért jobbnak láttam bejönni Komáromba. Évike lányom is nagyon hívott ide, és most már itt is maradok. Úgy néz ki, hogy 2015 szeptemberétől Évikéék épületében megüresedik egy lakás, amit albérletbe megkaphatok; csak egy emeletet kell majd lejönniük hozzám, és akkor együtt lehetünk. Most is csak kétszáz méterre vagyunk egymástól, de amikor megyek hozzájuk, akkor teszek egy kis kerülőt, hogy estefelé is legyen egy kis sétám. Ha csak ülök, nehezebben mozgok, artrózis van a lábamban, az ízületekkel, izmokkal van gond, és tréningezni kell, amíg bírom.

A régi kollégákkal már nem tartjuk a kapcsolatot. Egyesek még élnek közülük, mások már nem, de a legtöbb ember ilyenkor már leépíti a kapcsolatait. Közeli kapcsolatom két-három fiatalabb lelkésszel van, el is jönnek néha, mert adok nekik egy-egy könyvet.

A sógorommal, Mikó Jenő volt püspökkel, a nővérem férjével jó volt a kapcsolatom; inkább ők jártak hozzánk, mert nekik volt autójuk, szolgálati vagy saját. Beszélgettünk a családról meg egyházpolitikai dolgokról is, mert mindig rákérdeztem. Az egyházi rendezvényekre, egy-két helyre elvitt magával: voltam vele Debrecenben is egy nagy országos gyűlésen és másutt is, igaz, nem annyit, mint Erdélyi Géza püspökkel. Azt az egyet nem felejtette el, hogy én nem nagyon támogattam a házasságukat, de szolgatársakként kijöttük egymással, elhívtam alkalmakra, amikor lehetett. A hatvanéves évfordulómra is eljött, a gyülekezet előtt köszöntött engem – mint püspök, mert úgy hívtam meg őt mint püspököt.

Eljártunk hozzájuk Pozsonyba mi is, de ők könnyebben mozogtak, állandóan mentek valahová, hol ezeket, hol azokat a rokonokat látogatták meg, és jártak külföldre is nyaralni, Svájcba vagy Olaszországba, itthon nem nyaraltak, soha. Mi nem jártunk sehová, csak nyugdíjas koromban egyszer-kétszer elmentünk Berekfüdőre és Balatonfüredre, de máshová nem. Nagy külföldi utakat nem abszolváltunk a feleségemmel, mert nem volt rá keret, meg nagyon nem is vágytunk sehová; ahová szeretünk volna elmenni, ilyen fürdőhelyekre, oda elmentünk. A feleségemnek az ízületeivel is voltak problémái, illetve a derekával. Füreden voltunk többször is, a

szocializmusban és a rendszerváltás után is szinte évente jártunk oda. Jóban is voltam az ottani lelkésszel, aki mindig biztosított nekünk megfelelő helyet. A templomba is elmentem, és ott minden vasárnap elénekelték a himnuszt az istentisztelet után, amíg ő volt szolgálatban. Én a himnusz eléneklését nem vezettem be Hetényen. Nem volt szokás elénekelni, csak ha volt valamilyen ünnepély, például falunap – akkor a templomban elénekeltük a himnuszt –, de amúgy nem, még március 15-én és augusztus 20-án sem. Nem félelemből, de más volt a nézetem. Füreden a himnusz eléneklése meglepett; ott hallgatni a himnuszt, az más volt, mert a hangom is elhalkult, sokszor az érzelmektől nem is tudtam énekelni. A himnuszt gyülekezetben én nem is hallottam azelőtt, csak rádiókból.

Ha még egyszer kezdhethném, valószínűleg ismét lelkipásztor lennék, de elvégezném a könyvtárszakot is, mint ahogy el is akartam, csak abban már a párt sem tudott segíteni. A könyvtárszak olyan volt az én időmben, hogy keveset vettek fel, mert nem volt termelő szak. Elő volt írva, mennyi a szabad hely, és többet nem vettek fel, az ilyen magamfajta meg még nehezebben, mert az politikai dolog is volt.

Egyébként nem gondoltam volna, hogy én leszek az utolsó a Borza családban, aki teológiát végez, és lelkészi szolgálatba áll. Nekem lányaim vannak, a nővéremnek és az öcsémnek szintén lányai születtek, de egyiket sem érdekelte a lelkészi hivatás. Furcsa érzés utolsónak lenni a sorban, de minden lezárul egyszer, és én ezt elfogadtam. Édesapám is biztos elfogadta, amíg élt, bár ő akkor még nem tudta, hogy lesznek-e fiúunokák. Egyik lányomat sem érdekelte a teológia, ezt nem is lehet beleplántálni senkibe sem, és én nem is szorgalmaztam. Úgy képzeltem el, hogy ha érdeklő közelebről valamelyiküket, akkor támogatni fogom, ha nem, akkor hagyom őket, ahogyan gondolják a maguk sorsát.

Éva lányomnak majdnem meglett a diplomája. Politikai közgazdaságtant tanult, csakhogy jött a rendszerváltás és azt a szakot megszüntették; nem egész négy éve elúszott. Aztán elvégzett egy könyvelési tanfolyamot, ami most nagyon keresett szakma, és el is tudott helyezkedni. Judit pszichológiára akart menni, megpróbálta Pozsonyban, Nyitrán, de nem vették föl – magyar gimnáziumba járt –, majd fogta magát és férjhez ment Amerikába. Ott elkezdett járni egyetemre, de a férjével nem éltek olyan jól, úgyhogy hat év után hazajött. Megismerkedett egy magyarországi

fiatalemberrel, aki feleségül vette, Ekelen eskette meg őket a lelkesznő. Most ők Csicsón élnek, abban a házban, amit vettünk

A nyugdíjas napjaim rádióhallgatással telnek. Olvasni nem tudok, a bal szememmel nem látok, a másikkal se nagyon jól, de nem tudok unatkozni. Egész életem során soha nem voltak unalmas perceim. A mindennapom rendszeren ki van töltve: reggel fölkelek, majd orvosi előírásra minimum fél órát sétálok, és ha lehet, estefelé is, ez a lábam miatt nagyon fontos. Takarítani eljön a lányom, de magam mosogatok, és az üzletben is én vásárolok be kisebb dolgokat. Eltelik a nap. Amúgy a rádió tölti ki a napom nagy részét. A Bartók rádiót hallgatom, amely nyolcvan százalékban komolyzene: Mozart, Beethoven, Schubert... meg hát Bartók is felcsendül, akit én nem tudok megérteni zeneileg, mert nem elég muzikális nekem a bartóki muzsika.

Jegyzetek

¹ **Koncsol László** (sz. 1936): szerkesztő, kritikus, helytörténész, író, költő. Református lelkészcsaládban született. Komáromban érettségizett, majd a Comenius Egyetem magyar-szlovák szakán végzett. 1963–1966-ban a Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó, 1966–1974-ben az Irodalmi Szemle szerkesztője. 1975–1985 között szabadfoglalkozású író, 1999-től a Pro Patria Honismereti Szövetség elnöke. 2001–2003-ban a Szlovákiai Magyar Írók Társasága elnöke. 2002–2005-ben a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház világi főgondnoka. A Csallóközi Kiskönyvtár sorozat elindítója és felelős szerkesztője. (Forrás: <http://www.hirek.sk/kultura/20110530123958/75-eves-Koncsol-Laszlo.html>)

² **Id. Borza Ferenc** 1784-1794 között szolgált Kolozsémán. Lelkészsége alatt teljesedett be a kolozsémaiak régi vágya és törekvése, hogy a templomot megnagyobbíthassák. Az 1793-ban felépült templomhoz, ami egy régebbi építmény alapjaira épült, 1794-ben fatornyot építettek. 1854-ben az éppen felújított templomot tűzvész pusztította, és csak 1858-ban állították helyre. (Forrás: <http://www.parokia.hu/lap/csicso-fuss-kolozsne-reformatus-gyulekezte/cikk/mutat/kolozsne/>)

³ **Ifj. Borza Ferenc** 1816-1830 között volt martosi lelkipásztor

⁴ **Borza Mór** (1858-1918): egyházmegyei tanácsbíró, 1887-1901 között sókszelőcei, 1901-1918 között hetényi lelkipásztor.

⁵ **Savanyú József** (1841-1907): Savanyú Jóska (vagy Savanyó Jóska) néven híres-hírhedt bakonyi betyár. Vas, Veszprém, Zala és Győr vármegyéket kalandozta be, a róla szóló mondák jelentős része is ebben a régióban keletkezett. Elsősorban kismemeseket, módos parasztgazdákat, falusi kereskedőket, tehetősebb iparosokat rabolt ki bandájával, és az 1880-as évekre az ország legkeresettebb betyárjává vált. Sok vidéken feltűnt, és a nyelvekkel is elboldogult, hiszen jól beszélt mind a szlovák, mind a német nyelvet. 1884-ben a Halápi Csárdában fogták el. Több mint húsz évet töltött börtönben: 1901-ig Ilaván, majd 1906-ig Vácon. Kiszabadulásakor, már jóval túl a hatvanon, szabóműhelyt nyitott, de hamarosan öngyilkos lett. (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Savany%C3%BA_J%C3%B3ska)

⁶ **Biatorbágyi merénylet**: 1931. szeptember 13-án éjjel hajtotta végre Matuska Szilveszter híres merényletét, melynek során felrobbantotta a biatorbágyi vasúti hidat az áthaladó bécsi gyorsvonat alatt. Közvetlenül éjjel után egy ekrazittal töltött pokolgépet rögzített a biatorbágyi viadukthoz, és amikor a nemzetközi gyorsvonat áthaladt a hídon, felrobbantotta a szerkezetet. Bár a mozdony vezetője a szerelvények kisiklása után megpróbált megállni, egyetlen kocsi kivételével az egész vonat a mélybe zuhant; a merénylet összesen 22 ember életét követelte. A terrortámadást – melynek indítékára valójában a mai napig nem derült fény – Károlyi Gyula kormánya a kommunisták számlájára írta, és a robbantás ürügyén statáriumot hirdetett. (Forrás: Tarján M. Tamás: Matuska Szilveszter felrobbantja a biatorbágyi viaduktot. *Rubicon*, 1991. 9. szám)

⁷ **Tóth Kálmán** (1904-1956): a 20. századi felvidéki református magyarság egyik legkiválóbb lelkésze. Szegény földműves szülők ötödik gyermekeként született Nagypeszeken. 1917-ben a Pápai Református Gimnáziumban kezdte tanulmányait, majd 1920-tól – immár Csehszlovákiában – az ipolysági állami gimnáziumban folytatta. Érettségi után a Losonci Református Teológiai Szeminárium lelkész-növendéke lett. 1931-ben Komáromba került Galambos Zoltán mellé segédlelkésznek. Megérkezése után azonnal hozzálátott az ifjúsági munka megszervezéséhez: összegyűjtötte azokat a felső-középiszolás fiatalokat, akik a Szentírás iránt komolyan érdeklődtek, és heti rendszerességgel bibliaórát tartott nekik. Az 1930-as években megismerkedett a kiskoszmályi mozgalom munkájával és annak vezetőjével, Nehézy Károllyal, aki a 20. század egyik legeredetibb magyar evangelizátora volt. Tóth Kálmán csoportja, a komáromi „bibliakörös fiúk” 1934-ben csatlakoztak a kiskoszmályi mozgalomhoz; felvették a Timóteus Szövetség nevet, tevékenységüket pedig a kiskoszmályi mozgalom ifjúsági munkájaként határozták meg. Tóth 1935 végén a feketeadói gyülekezet lelkésze lett Kárpátalján. Alig több mint egyéves kárpátaljai tartózkodása alatt szellemi összeköttetést tudott teremteni a kegyes lelkiséget képviselő kiskoszmályi mozgalom és azon kárpátaljai lelkészek között, akik hasonló szellemben képzelték el az egyház megújulását (pl. Szabó Béla, Simon Zsigmond). Ez döntő hatást gyakorolt a 30-as évek második felében kibontakozó kárpátaljai református ébredésre.

1937 elején visszatért Kárpátaljáról, és árvaházi lelkész lett Kiskoszmályon. Mivel a faluban csak elemi iskola működött, komoly gondot jelentett a tehetségesebb árvák továbbtaníttatása, így a Timóteusok 1938-ban felépítették a kiskoszmályi mozgalom komáromi árvaházát, a „Timóteus-palotát”, ami a felvidéki árvagondozás

és ifjúsági evangelizáció egyik legfontosabb központja lett. Tóth átköltözött a komáromi intézetbe, melynek lelkészvezetője lett. 1944-ben a komáromi egyházmegyei misszió lelkészének választották meg.

A második világháború vége után a kiskoszmályi mozgalmat mint magyar szervezetet feloszlatták, vagyonát – köztük az árvaház épületeit is – az állam elkobozta. Így állami kézbe került a Timóteus-árvaház is, Tóth és családja kénytelen volt elhagyni az intézményt. Nagy lendülettel folytatta azonban missziói tevékenységét a komáromi egyházmegyében, mely országos viszonylatban is jelentős evangelizációs központtá vált. Vezetésével 1949-ben missziói intézetet alapítottak Komáromban, melyet azonban felsőbb állami nyomásra egyéves működés után be kellett zárni. 1947 tavaszán, amikor az egyházak a pozsonyi magyar meghatalmazotti hivattal együttműködve Csehországba küldték papjaikat a deportált magyarok lelki gondozásának az ellátására, a református egyházban Tóth Kálmánnak jutott a nehéz feladat, hogy megtalálja és felkeresse a kitelepített reformátusokat. Az egykori deportáltak később a legnagyobb hálával emlegették Tóth közöttük végzett munkáját. 1951-52-ben a prágai Comenius Evangélikus Teológiai Karán docensként teológiai és egyháztörténeti tárgyakat oktatott a – többségükben magyar anyanyelvű – református teológusoknak. Emellett ellátta a prágai református közösség lelki gondozását is. A szlovákiai egyházak működését felügyelő Egyházi Ügyek Szlovákiai Hivatala 1952-től egyre erőteljesebben lépett fel az evangelizációval szemben. Tóth Kálmánt a komáromi egyházmegye missziói lelkészi, egyúttal prágai oktatói állásáról való lemondásra szólították fel, így 1952-ben a barsi egyházmegyéhez tartozó Ipolypásztó lelkésze lett, ahol haláláig szolgált. (Forrás: Galo Vilmos: Tóth Kálmán református lelkész emlékezete; <http://uj szo.com/napilap/szalon/2014/12/06/toth-kalman-reformatus-lelkesz-emlekezete>)

⁸ **Nehéz Károly** (1892-1961): lelkész, a felvidéki ébredés jelentős személyisége. 1918-ban Marcellházán, majd 17 éven át Kisújfalun végzett lelképásztori szolgálatot. Tevékenysége nyomán a kisújfalui gyülekezet a kül- és belmisszió központja lett. Marcellházán árvaházat alapított, amely a Kisújfalun 1930-ban létrehozott Béthel Egyesület kiterjedt belmissziói és diakóniai tevékenységének közvetlen előzménye volt. A Béthel Egyesület megalapítása tette lehetővé a kiskoszmályi és később a lévai és komáromi árvaház törvényes működését is. Nehéz Károly hitt abban, hogy az ébredés három pilléren áll: a bel- és külmisszió, valamint az ezekre ráépülő szeretetszolgálaton. Molnár Mária, a később mártírhálált halt misszionáriusnő szolgálatához az Admirális-szigeteken jelentős támogatást kapott a felvidéki református egyháztól. 1935-ös magyarországi látogatása során elment ide is. Nehéz Károly ekkor egy 140 kg-os harangot öntetett, hogy Molnár Mária magával vihesse Pitiliu szigetére. A harangra pitiliu nyelven rávésette: „A Mester itt van és vár téged”.

1947-ben, amikor Nehéz Károlyt kitelepítették Csehszlovákiából, Zsindelyné Tüdös Klára javaslatára került Őrszentmiklósrá, ahol megüresedett a lelkészi állás, mert a falu lelképásztora, Herczeg László szovjet fogságba esett és ott meghalt. A gyülekezet Nehéz Károlyt választotta meg lelképásztornak, aki 1959-ig, nyugdíjaztatásig szolgált Őrszentmiklóson. Szolgálatba lépésekor már tudta, hogy a falumissziós munka nem sokáig folytatódhat, de még 1950-51-ben is voltak olyan konferenciák, ahol három-négyszázan ültek a szentmiklósi tó partján a környékeliek. Munkája nyomán a legnehezebb években is virágzott az Őrszentmiklósi gyülekezet; az ötvenes évek végéig majdnem százszázalékos volt a hittanbeiratás és a konfirmáció. Voltak úgynevezett vallásos estélyek csütörtök esténként, ahol az ifjúság tagjai és mások különböző előadásokat tartottak a gyülekezetnek. Egy karcagi missziói konferencián, amikor már a püspökök és előadók túllépték nagyon az időt, az utolsó előadó lett volna Nehéz Károly, akinek a falumisszióról kellett volna szólni. Aki elnőtt, azt mondta, tartsuk be a félórát. Akkor Nehéz Károly kiment, letette a kis pocakos zsebóráját, és azt mondta, hogy csak öt percet kér. Mondták neki, hogy nyugodtan beszélhet félórát. Akkor fölolvasta Máté evangéliumából ezt az Igét, hogy hányszor akartam összegyűjteni fiaidat, mint tyúk a kiscsirkéit. "Kérem, a falumisszió olyan, mint amikor a kotlóstyúk kotyog és összegyűjti a kiscsirkéit. Köszönöm a figyelmet". (Források: Puskás Attila: A Mester itt van. In. *Áldás, békeesség*, 2013. július-augusztus; Fekete Ágnes interjúja dr. Szűcs Ferencsel, Nehéz Károly életrajzírójával, *Magyar Rádió, Református Félóra*, 2013. október 30.; <http://www.tebenedbizontunk.hu/?m=548>)

⁹ **Mikó Jenő** (1931-2004): református püspök. Lelkészi oklevelét Prágában szerezte, majd Bázelen folytatott posztgraduális tanulmányokat. 1988-ban a pozsonyi Comenius Egyetemen doktorált. 1954-től többek között Rimaszombatban, Érsekújvárott, Vágfarkasdon és Pozsonyban volt lelképásztor. 1981-1996 között a *Kálvinista Szemle* szerkesztője, 1990-1994 között az Együttélés Politikai Mozgalom parlamenti képviselője volt. 1988–1996 között a Szlovákiai Református Keresztény Egyház püspöke, 1991-től a csehszlovákiai Egyházak Ökumenikus Tanácsának elnöke és a Magyar Református Világszövetség alelnöke. Jelentős szerepe volt a komáromi Kálvin János Református Teológiai Akadémia megalapításában, ahol a Rendszeres Teológia Tanszékének a vezetője volt. Egyházi lapokban és kiadványokban publikált. (Forrás: A (cseh)szlovákiai magyarok lexikon Csehszlovákia megalakulásától napjainkig. http://adatbank.sk/lexikonok/szemelyisegek-2/page/40/?site_section&searchcategory=szemelyisegek-2)

¹⁰ A beretkei árvaházról részletesen ld. Galo Vilmos: A Beretkei Református Árvaház története, 1929–1944. *Egyháztörténeti Szemle*, 13. évf. 2. szám, 2012. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/galovilmos.htm#_ftn42

¹¹ **Tornallyay Zoltán** (1882–1946): építészmérnök, földbirtokos, a szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka. A budapesti Műegyetemen szerzett építészmérnöki oklevelet 1905-ben. Egyetemi éve alatt lett a követője az ún. Fialok építészetének, akik Kós Károly szellemi vezetésével a középkorra és a népművészeti hagyományokra támaszkodva próbáltak nemzeti stílust létrehozni. 1910-ig a Műegyetemen volt tanársegéd, majd tervezőirodát nyitott Budán, 1913-ban a Magyar Mérnök- és Építész Egylet titkárává nevezték ki, és ugyanebben az évben – Kós Károly Erdélybe távozását követően – bízták meg az épülő kispesti munkástelep (ma Wekerle-telep) főterének építészeti vezetésével. A világháború alatt az olasz fronton szolgált, majd hazatért Tornaljárára. A Kisgazdapárt, majd a Nemzeti Párt színeiben tagja volt a városi képviselőtestületnek valamint az építészeti bizottságnak Tornalján. Számos helyi épület tervezése és felújítása fűződik a nevéhez. 1945-ben nemcsak állampolgárságától, hanem birtokától és tornaljai kastélyától is megfosztották.

A református egyház meghatározó alakja volt a két világháború közötti Csehszlovákiában. 1919-ben lett a tornaljai és beretkei református gyülekezet főgondnoka (utóbbi községben testvérenek, Tornallyay Margitnak volt birtoka), 1921-ben lett a Gömöri Egyházmegeye tanácsbírája, 1923-1929 között a Gömöri Egyházmegeye gondnoka, 1929–1939 között pedig a Szlovenszkói Tiszáninneri Egyházkerület főgondnoka volt. Jelentős befolyást gyakorolt nemcsak kerületének, hanem egész egyházának belső igazgatási, politikai és vallási-ideológiai kérdésekben kialakított álláspontjára is.

Nem értett egyet azokkal, akik a pietizmusban vélték megtalálni az egyház válságból kivezető utat. A harmincas évek elejétől kapott lendületet a Dunáninneri Egyházkerületben a Nehézy Károly nevével fémjelzett pietista irányzatú ún. kiskoszmályi mozgalom. Tornallyay ugyan a belmisszió lelkes híve volt, de annak pietizmussal átitatott formáját mindvégig elutasította. „Sokan úgy hiszik – fejtette ki az 1936-os kassai egyházkerületi közgyűlésen mondott beszédében –, hogy a dunai kerületből kiinduló pietista mozgalommal segíthetnek a bajon. Ez a mozgalom – nézetem szerint – nem fér össze a kálvini puritán felfogással. Mi harcos kálvinisták vagyunk. Jelmondatunk: segíts magadon, Isten is megsegít. Bethlen Gábor bizonyára jó kálvinista volt, és bibliás ember volt, és harcos ember volt, de nem volt pietista. A Tiszáninneri Egyházkerület tradíciói nem egyeztethetők össze a kegyeskedéssel”. A belmisszióról alkotott elképzelései tehát csak részben találkoztak a belmisszió eredeti törekvéseivel, mivel a biblikus kegyesség minden formájával szemben állt, és a belmissziói törekvések közül csak a hit szélesebb körben és hatékonyabb formában való terjesztésével és a diakóniával tudott azonosulni. (Forrás: Galo Vilmos: A nemzet és az egyház szolgálatában. Tornallyay Zoltán egyházszerzői munkásságának irányelvei és eszmei háttere. *Társadalomtudományi Szemle*, XIV. évf. 2012/1. Somorja)

¹² **Gérecz Lajos** (1902-1990) iskolai és árvaházi igazgató. Iskoláit Bejében és Sajógömörön, a tanítóképzőt Sárospatakon végezte. Barkán, Almágyban, Szkároson, majd 1930-tól Beretkén volt tanító, utóbbi helyen iskolaigazgató, árvaházi helyettes, majd rendes igazgató. 1950-1954 között a tornaljai nyolcosztályos magyar tannyelvű középiskola élén állt. Súlyos infarktuson esett át, ezért 1954-ben nyugdíjazták. (Forrás: http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/galovilmos.htm#_ftn42)

¹³ **budaiföld** (más néven mészmarga vagy festőtégla): agyagásványokból előállított festékipari segédanyag. Falfestéshez, meszeléshez használják alapozóként.

¹⁴ **Galambos Zoltán** (1894-1973): református lelkész. Rétén született, édesapja Galambos László 1893-tól 1941-ig a rétei református gyülekezet (leghosszabb ideig szolgáló) lelkipásztora volt. Galambos Zoltán a pozsonyi evangélikus líceum elvégzése után a pápai teológián tanult. Két év után a bécsi teológián folytatta tanulmányait, innen Hollandiába ment, és az utrechti egyetemen szerzett lelkészi oklevelet. Először Budapesten szolgált mint hitoktató, majd 1924-ben Komáromban mint segédlelkész. 1924-ben Vargha Sándor lelkész halála után abszolút többséggel választotta meg őt a komáromi gyülekezet lelkészévé. 1925 szeptember 13-án iktatta be lelkipásztori szolgálatba Balogh Elemér pozsonyi lelkész-esperes, majd ezek után foglalta el állását. A két világháború között, de különösen 1926 után a komáromi gyülekezetben nagy lelki ébredés indult meg. Galambos Zoltán lelkipásztor szolgálata alatt fontos /viharos / események zajlottak. Megalakította a *Diakónus Testületet*, bevezette az egyházfegyelmet, tudományos irodalmi munkásságával is gazdagította református híveit. Lefordította a Heidelbergi Kátét, a Heyns féle dogmatikát, valamint megírta a Hollandiai Református Egyház életét. A losonci szemináriumokon éveken át a dogmatika előadójaként tanította az új lelkésznevezéket. Galambos Zoltán 46

évi lelkipásztori szolgálat után 1971. augusztus 31-én vonult nyugdíjba. (Forrás: Cséplő Bálint mérnök, a komáromi gyülekezet gondnokának adatai alapján 2014. 5. 16)

¹⁵ **UNRRA (Egyesült Nemzetek Segélyezési és Rehabilitációs Igazgatósága):** Roosevelttel amerikai elnök javaslatára, 44 nemzet összefogásával 1943 novemberében alapított nemzetközi segélyszervezet, amely 1947-ig működött (1945 után az ENSZ szervezeteként). Székhelye New Yorkban volt, a szervezet működtetésének anyagi terheit legnagyobb részben az Egyesült Államok, Kanada és Nagy-Britannia viselte, de szorosan együttműködött az UMRRA-val több tucat önkéntes karitatív szervezet is. A Segélyezési és Rehabilitációs Igazgatóság fő célja a második világháború által sújtott európai országokban lakók életkörülményeinek javítása, a háborúban hontalanná vált – deportált, menekült – emberek gondozása és hazajuttatása, a háború utáni újjáépítés segítése volt, de segélyakciói Kínára és Tajvanra is kiterjedtek. Az UNRRA jelentős szerepet játszott az élelmiszerek, tüzelőanyag, ruházat és egyéb alapvető szükségleti cikkek, orvosi és más alapvető szolgáltatások biztosításában – elsősorban Kelet- és Dél-Európában. 1947 után az UNRRA tevékenységét, funkcióit az ENSZ más szervezetei – főleg az UNICEF és WHO – valamint Nyugat-Európában az amerikai Marshall-terv vette át.

Fennállásának három éve alatt az UNRRA 4 milliárd dollár értékű árut – élelmiszert, gyógyszert, ipari és mezőgazdasági felszereléseket – osztott el a súlyos gazdasági helyzettől, szállítási nehézségektől és politikai káosztól sújtott országok között. Az UNRRA támogatásokból Csehszlovákiába 261 millió dollár, Magyarországra 10 millió dollár értékben érkeztek segélycsomagok. (Források: Encyklopaedia Britannica, http://www.who.int/archives/fonds_collections/bytitle/fonds_2/en/)

¹⁶ **lakosságcsere:** A II. világháború után a csehszlovák és a magyar kormány lakosságcsere-egyezményt írt alá, melynek értelmében a két ország áttelepítés révén kívánta rendezni a második világháború után ismételen felmerülő kisebbségi kérdést. A tervek szerint annyi magyart költöztettek volna ki Csehszlovákiából, ahány magyarországi szlovák kinyilvánította távozási szándékát. Az áttelepítés első hulláma 1947 decemberéig tartott, majd 1948 tavaszától – számos megszakítással – 1949 nyaráig további transzportok keltek át a csehszlovák-magyar határon. Prága egyáltalán nem törekedett a kvóta betartására: annak ellenére, hogy mindössze 60 000 szlovák jelezte áttelepülési szándékát, a határ túloldalán több mint 76 000 embert kényszerítettek otthonuk elhagyására. A lakosságcsere gyakran többgenerációs együttélést szakított meg, hosszú barátságokat cserélt fel gyűlöletre, miközben a terv látszólagos haszonélvezője, a csehszlovák kormány sem érte el célját, ugyanis a homogén nemzetállam ábrándját így sem tudta megvalósítani. (Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1946_februar_27_a_csehszlovak_magyar_lakossagcsere_egyezmeny_ala_irasa/)

¹⁷ **belső telepítések:** Az 1945–1948 között Csehszlovákiában végrehajtott belső telepítések a köztársasági elnök 27/1945-ös számú rendelete szerint olyan, az egész államot érintő, a szláv nemzetállam megteremtését szolgáló folyamatot szolgálták, amely „visszahelyezi a szláv elemet a tőle közel ezer esztendeje elvett területekre”. A telepítéseket a belügyminisztérium mellett létesített országos bizottság irányította. Végrehajtói Szlovákiában a Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal és a Szlovák Telepítési Hivatal volt. A magyarlakta járásokat érintő belső telepítésben résztvevő szlovákokat a hivatalok több csoportba osztották: speciális, a földbirtokokra települőktől bizonyos fokig elkülönülő, a központi költségvetésből fizetett állami alkalmazottak, valamint a szabad foglalkozásúak csoportjába, akiket zömmel a kiűzött, ill. kitelepített magyarok vagyonába ültettek. A földműves belső telepesek – akiket hivatalosan is kolonistáknak neveztek – egyik csoportját az 1919-es földreform alapján a dél-szlovákiai magyar nagybirtokokra betelepített, 1938-ban azonban onnan önként vagy kényszer hatására eltávozott morva és cseh kolonisták alkották. A belső telepesek következő csoportját a Hadügyminisztérium és a Belügyi Megbízotti Hivatal által szervezett, irányított és anyagiakkal is támogatott partizánok alkották. 1948 tavaszáig Nyugat- és Közép-Szlovákia magyarlakta településeire 1640 partizán család költözött be, s 16 ezer hektár földet vett át a hozzájuk tartozó lakóházakkal, gazdasági épületekkel s ezek élő és holt felszerelésével. A belső telepesek csoportjába tartoztak a cseh országrészekbe kényszerkőzmunkára elhurcolt magyarok vagyonába ültetett bizalmiak is. Közülük a betelepítési övezet 16 járásának 257 településére 2767 családot telepítettek be. A Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal 1949. jan. 28-án kiadott összegezése szerint a belső telepítések 260 magyar többségű települést érintettek, ahol 1811 házba 5011 család, 23 027 személy költözött be, s egyben átvett 44 822 hektár földet. Ezen kívül a betelepítési övezetben lakó 12 274 szlovák családnak is kiutaltak 706 házat és 26 786 hektár földet, s így a belső telepesek és a helybeli szlovákok 71 608 hektár termőföld tulajdonosai lettek. A belső telepítések jelentősen hozzájárultak Szlovákia etnikai viszonyainak megváltoztatásához. (Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/belso-telepitesekek/>)

¹⁸ **Beneš dekrétumok:** Az 1940–1946 között Edvard Beneš köztársasági elnök által a londoni emigrációban, majd Prágában aláírt jogszabályok. Noha Beneš elnök 1938 okt.-ében köztársasági elnöki tisztségéről lemondott

és külföldre távozott, a Csehszlovák Köztársaságnak a német agresszió következtében bekövetkezett 1939. márciusi megszűnését követően ismét köztársasági elnöknek tekintette magát, ideiglenes kormányt és államtanácsot hozott létre. A hiányzó törvényhozói hatalmat elnöki rendeletek által pótolta, s az emigrációban, majd a felszabadulást követően Csehszlovákiába visszatérve összesen 144 dekrétumot bocsátott ki, amelyeket az ideiglenes csehszlovák nemzetgyűlés 1946-ban visszamenőleges hatállyal törvényerőre emelt. A dekrétumokat – tartalmukat és céljukat tekintve – két csoportba lehet osztani. Az első csoportba tartoznak a második világháborút követően újraszerveződött Csehszlovák Köztársaság működését biztosító elnöki rendeletek. A másodikba a szláv nemzetállam megteremtését biztosító, a köztársaság német és magyar lakosságát kollektíven háborús bűnösnek nyilvánító és diszkrimináló, s ennek alapján őket az állampolgárságuktól, valamint ingó és ingatlan vagyonuktól is megfosztó, az ország elhagyására kötelező elnöki rendeletek. A nemzetiségi megkülönböztetést az alábbi rendeletek szolgálták: 12/1945 – elrendelte a németek vagyonának az elkobzását, amelyet csak szláv nemzetiségűeknek lehetett kiutalni. Ez a rendelet csak a cseh országrészekben volt hatályos. 27/1945 és 28/1945 – a belső telepítések feltételeit szabta meg. A dekrétum értelmében a (kollektíven) bűnös német és magyar személyek elkobzott vagyonába szláv (szlovák, cseh, ruszin) kérelmezőket ültettek. 33/1945 – a német és a magyar nemzetiségű polgárok teljes jogfosztását, a csehszlovák állampolgárságuk elvételét rendelte el. 71/1945 – a munkanélküliekre vonatkozó kötelező munkarendet, amely csak a cseh országrészekben volt hatályos. 108/1946 – a német és magyar nemzetiségűek teljes ingó és ingatlan vagyonának az elkobzását elrendelő dekrétum. (Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/benes-dekretumok/>)

¹⁹ A csehszlovákiai magyar iskolák sorsa már a II. világháború befejezése előtt megpecsételődött. Az 1943-ban, a Szovjetunióban alakult Szlovák Nemzeti Tanács 1944/6. számú rendeletével kimondta a magyar és a német nyelvű iskolák feloszlását, kivéve azokat a népiskolákat, amelyek 1938. október 6. előtt is léteztek. Az 1945. április 5-én kihirdetett kassai kormányprogram a német és magyar kisebbség iskoláit kivétel nélkül bezárta. Dél-Szlovákia falvainak és városainak többségében 1944 ősztől 1947 szeptemberéig szünetelt a tanítás. 1948. nov. 11-én született határozat a magyar nyelvű oktatás megszervezéséről. A következő tanévtől néhány szlovák iskolában magyar osztályokat nyitottak, a magyar iskolákat azonban csak az 1960-as évek végére, a 70-es évek elejére sikerült szakképzett pedagógusokkal ellátni. (Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/kozoktatás-19451989/>)

²⁰ **Új Szó:** szlovákiai magyar napilap, megjelenik 1948. december 15-től. Az első magyar sajtótermék volt a jogfosztottság után. Indulásakor elemi erejű volt az iránta való érdeklődés, példányszáma az első hónapokban elérte a 90 ezret. Munkatársai szerkesztették a negyedévenként megjelenő *Tavaszi, Nyári, Őszi, Téli* c. magazinszerű kiadványokat (1950–1951). 1949. máj. 7-től *Iffjúsági Szemle* címmel kétoldalas melléklete jelent meg hetente, ez pótolta az akkor még hiányzó ifjúsági lapot. Az első irodalmi pályázat is az *Iffjúsági Szemle* hasábjain jelent meg. Az *Új Szó* indulásától kezdve meghatározó szerepet játszott a csehszlovákiai magyar irodalom és szellemiség szervezésében. Kulturális rovata maga köré tömörítette a tapasztalt írástudókat, ösztönözte a fiatal tehetségeket, tájékoztatott a kulturális és népművelő munka eredményeiről, gondjairól. 1956 és 1960 között (az 1956-os magyar forradalom iránti szimpátia miatt), majd az 1968-as Prágai Tavaszt követő konszolidáció esztendeiben a kisebbségi írók egy részét politikai okokból megfosztották a lap hasábjain való szereplés lehetőségétől. A szerkesztőség több munkatársát 1968-as magatartása miatt megbélyegezték, egy részüket elbocsátották, több magyar újságíró hivatása gyakorlásának a lehetőségétől is megfosztottak. Aki sérelmet szenvedtek, azokat 1989 után rehabilitálták. (Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/uj-szo-2/>)

²¹ 1948-ban a csehszlovákiai kommunista hatalomátvételt követően a Szovjetunió többszöri közbelépésére lezárta a beneši dekrétumokhoz kötődő kisebbségellenes periódust. Az 1948. október 25-i 245. számú törvény, hűségeskü letétele után biztosította a magyar nemzetiségű személyek részére az állampolgárság visszaadását. (Forrás: Szarka László – A kollektív bűnösség elve a szlovákiai magyar kisebbséget sújtó jogszabályokban 1944 és 1949 között <http://kisebbségkutató.tk.mta.hu/uploads/files/archive/421.pdf>)

²² **Andrej Mat'ášik** (1918-1980): szlovák református lelkész. 1944-1948 között Lucskán szolgált, 1954-1980 között a pozsonyi református gyülekezet lelképásztora volt. 1945-46-ban a Szlovák Nemzeti Tanács (a szlovák parlament) demokrata párti képviselője volt.

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház gyakorlatilag megbénult a háború után. Bár elsősorban magyar nemzetiségű hívek alkották, élén hivatalosan tiszta szlovák vezetőség (Szervező Bizottság) állt. 1945-1949 között Ján Tomašula kassai lelkész, a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház lelkészi elnöke mellett Andrej Mat'ášik a szenior lelkészi (lelkészi alelnöki) posztot töltötte be. 1949-ben megválasztották a Szervező Bizottság titkárává. Az egyházszervezet változásával szenior lelkészből püspök-helyettesé választották, és ezt a hivatalát (1953-tól Varga Imre püspök mellett) haláláig, 1980-ig betöltötte. 1951-1952 és 1954-1968 között a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház *Kálvinista Szemle* című hivatalos lapjának felelős szerkesztője volt. (Források: Jan Pešek: A protestáns egyházak Szlovákiában 1945–1989 között. In. *Felekezetek, egyházpolitika, identitás*

Magyarországon és Szlovákiában 1945 után (szerk. Balogh Margit). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2008., <http://adatbank.sk/kronologiak/a-csehszlovakiai-magyarsag-torteneti-kronologiaja-1944-1992/>)

²³ **Varga Imre:** (1905-1980): református lelkész, püspök. Teológiát Losoncon és Halléban tanult. 1929-től Munkácson missziói segédlelkész, 1930-tól püspöki káplán. 1931-től haláláig rimaszombati lelképásztor. 1932-1938 között a losonci Teológiai Szemináriumban az újtestamentumi tárgyakat adta elő. Fokozatosan beépült a politikai életbe is, 1938-ban fogadta a bevonuló magyar hadsereget. Felszólalt a zsidók elhurcolása ellen, de mentett partizánokat is, a bevonuló szovjetek pedig a város polgármesterének tették meg. A népbíróság később megdorgálta, ami akkoriban egyet jelentett a felmentő ítélettel. 1953-tól a Szlovákiai Református Egyház püspöke lett, tisztségét 27 éven keresztül töltötte be, egészen 1980. december 10-én bekövetkezett haláláig. A prágai Comenius Fakultás 1955-ben díszdoktorává avatta. A Református Világszövetségnek két cikluson át volt az alelnöke. (Források: <http://reformata.sk/mutat/emlekkiallitas-nyilt-varga-imre-egykori-puspok-eletebol/> <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16433.htm>)

²⁴ 1945-ben a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház tagjának 111 696 fő vallotta magát, a hívek mintegy 90%-a magyar nemzetiségű volt, a fennmaradó része szlovák. „Bár a [Szlovákiai Református Keresztyén] egyházat elsősorban magyar nemzetiségű hívek alkották, élén [1945 után] hivatalosan tiszta szlovák vezetőség állt. A kálvinisták egyházi elöljárója Ján Tomašula kassai lelkész, helyettese Andrej Matašik szenior lelkész, a Szlovák Nemzeti Tanács demokrata párti képviselője, míg világi elöljárója Vojtech Ozorovský lett. Az egyházat a nemzeti vonal mentén osztották fel: 3 szlovák és 6 magyar egyházmegye között. Néhány kivételtől eltekintve a lelkészeknek nem volt állampolgárságuk, így az egyházon belül nem tölthettek be hivatalos funkciókat; 1947 végén a 166 aktív lelkészből csak 21 volt szlovák nemzetiségű. Problémát jelentett az államhatalom azon követelménye is, hogy az államnyelv legyen az istentiszteletek nyelve, hiszen a kálvinisták azt hangsúlyozták, hogy azon a nyelven kell prédikálni, amit a hívek értenek. Az ilyen követelések az erőszakos kitelepítés indokálul szolgálhattak, ezért az egyház tagjai nagyon óvatosan jártak el“.

1948-tól új funkcionáriusokra lett szükség. A kommunista államhatalom az állami hozzájárulás megadásával vagy megtagadásával „kizárhatta az ellenséges elemeket” és „megbízható funkcionáriusokat” juttathatott a hivatalokba”. 1952–1953 között a református egyházban is lezajlott a „személyi átalakítás”. (...) Ebben az időszakban a hatalmi elit szempontjából másodlagos volt a nemzetiségi kérdés, hiszen a legfőbb hangsúlyt a lojalításra fektették, és ilyen vonatkozásban a Szlovákiai Református Keresztyén Egyházzal nem voltak gondok. (...) 1952-ben lemondásra kényszerítették az addigi szlovák nemzetiségű vezetőket, és attól kezdve magyar nemzetiség lelkészek és laikusok képviselték az egyházat, Varga Imre a főszenior helyetteseként (mint az egyház lelkészi képviselője), Soós Imre pedig a főgondnok helyetteseként (mint az egyház világi képviselője). (...) 1953 őszén a szinódus Varga Imrét a szinódus lelkészi elnökévé és egyúttal püspökké választotta, főkurátorrá pedig Csáji Bertalant; 1953 októberétől voltak ugyanis érvényben a református egyház vezető tisztségviselőinek megváltozott elnevezései, ekkor vezették be a főszenior helyett a püspök megnevezést. Az egyházra „megbízható” vezetőséget kényszerítettek mind a központban, mind a szervezeti struktúra alacsonyabb szintjein. A hatalom szavaival élve: „csatlakoztak az új társadalom építéséhez” és többé-kevésbé problémátlanul működtek így egészen a kommunista rendszer 1989-es összeomlásáig”. (Források: Jan Pešek: A protestáns egyházak Szlovákiában 1945–1989 között. In. *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után* (szerk. Balogh Margit). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2008., Szabó Antal: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története I. *Regio - Kisebbségtudományi Szemle*, 1990. 1. évf. 3. szám)

²⁵ A világszerte ismert bibliaolvasó kalauzok első változata a hernhuti Bibliaolvasó Kalauz (Losung) volt, melyet a hernhuti testvérközösség alapítója, Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) gróf szerkesztett. A gróf – aki 1722-ben saját birtokán menedéket nyújtott a bohémiai és morva menekülteknek, akiknek protestáns hitük miatt kellett elhagyniuk szülőföldjüket – 1728-ban vezette be, hogy a következő napra bibliai verset és imádságot húztak, s azt olvasták fel a közösség előtt. 1731-ben Zinzendorf már összeállította Losung-könyvét, minden napra Igével és imával. Négy évvel a gróf halála után került sor az első, húzással összeállított éves Losung-füzet kiadására. A mostani formát 1969 óta tartja a Losung: minden kihúzott ószövetségi Ige mellé odateszik a tartalmilag annak megfelelő újszövetségi Igét és hozzákeresik a megfelelő imát. A Losung lényege, hogy az megfelel Zinzendorf eredeti elgondolásának: eszerint nincs keresztyénség közösség nélkül, amit az Ige teremt meg.

(Forrás: http://www.diakonia.reformatus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1064:zinzendorf-grof-az-ujkori-teologia-ihletje&catid=3:hirek-roviden&Itemid=121)

²⁶ **Kossár András** (1917-2006): református lelkész, az egykori dél-nyitrai egyházmegye esperese. Komáromban született, 1935-ben érettségizett a komáromi Szent Benedek Rendi Katolikus Gimnáziumban. 1940-1941 között

a kampeni Teológiai Főiskolára járt. A losonci Református Lelkészképző Szemináriumból átiratkozva, 1939. februárjától a pápai Református Teológiai Akadémia rendes hallgatója lett, teológiai tanulmányait 1941-ben fejezte be. Mindkét lelkészképesítő vizsgáját Pápán tette le 1941-1942 között. 1941-1944 között Ipolyságon volt missziós káplán mint a perőcsényi református esperes segédlelkésze. Albérletben lakott, mert a városban – ahol Kossár András távozása után 1991-ig szünetelt a gyülekezeti élet, mert nem kaptak lelkészt – nem volt parókia. 1945-ben Komáromban káplán. 1949-ig Dunamocson helyettes lelkész, majd 1993-ig ugyanitt megválasztott lelképásztor volt. (Források: Kossár Ila személyes információi alapján, *Kálvinista Szemle*, LXXVII. évfolyam 5. szám, 2006. május, Kuczy Lajos összefoglalója 1998-ból: <http://www.ipolysag.reformatus.sk/tortenet.htm>)

²⁷ **Csehtestvér Egyház:** A cseh-morva reformációs törekvések már a 14. században elkezdődtek, majd pedig rendkívüli hatást nyert ez a spirituális mozgás Husz János közismert munkásságában. Véres háborúk után létrejött a cseh nemzeti egyház, amit a két szín alatti úrvacsorai gyakorlat következtében utraquista névvel illeltek. Ebből vált ki a radikálisabb elveket valló „testvérek közössége”, amely nem csatlakozott a lutheri vagy kálvini reformációs irányhoz, de nyitott volt mindkét reformátori tanítás iránt. A két cseh-morva felekezet közösen dolgozta ki az 1575-ben megjelent hitvallást (Confessio Bohemica), majd erre építkezve 1609-ben egy egyháztestben egyesültek, felvéve az elszórt lutheránus és református közösségeket is. Ezután is többnyire cseh- vagy cseh-morva testvérek néven emlegették őket. II. Rudolftól vallásszabadságot nyertek, amit azonban 1620-ban, a fehérhegyi csata után elvesztettek. Egy 1624-ben kiadott rendelet szerint a hitvallásukhoz hű protestáns lelkészeknek és közösségeknek menekülniük kellett. A Rákóczi-család pártfogása hosszú távon érvényesült a diaszpórában élő cseh-morva testvérek közösségeinek megmaradásában. I. Rákóczi György fejedelem, felesége Lorántffy Zsuzsanna, majd a Habsburgok ellen többször zászlót bontó Bethlen Gábor is erősen támogatta a cseh-morva protestánsokat, akiknek papjai közül számosan kaptak menedéket Erdélyben. Cseh-morva menekült csoportok folyamatosan érkeztek a 17. század első felében Rákóczi magyarországi birtokaira, ahol jelentős kedvezményekkel kaptak letelepedési lehetőséget, lelkészeik, tanítóik képzésében támogatást. A cseh-morva diákok rendszeres tanulói voltak a gyulafehérvári, váradi és pataki református kollégiumoknak.

A cseh-morva atyafiak közül, akik csak II. József türelmi rendelete (1781) után térhettek vissza hazájukba, sokan a diaszpórában töltött másfél század alatt is megőrizték nemzeti-vallási azonosságukat és nyelvüket. Zárt közösségekben éltek, egyes csoportjaik egészen Miskolcig és környékéig, a Tiszáninnyi Református Egyházkerület területére lehúzódtak, ezért 1781 után ennek a kerületnek az irányításával a pataki és debreceni diákok lettek a cseh protestáns egyház újjáépítői, mely nagy munkába a Tiszán-innyi cseh-morva közösségek is tevékenyen bekapcsolódtak. A 18-19. század fordulóján a Csehtestvér Egyház megsegítésére újabb magyar lelkészek érkeztek Csehországba. A cseh és morva énekes- és imakönyvekben a mai napig megtalálható munkásságuk eredménye, amely a cseh protestantizmus újjászületésének is alapjául szolgált

Trianon után a szlovákiai magyarság a csehekkel, akik Szlovákiában maradtak, a legszívélyesebb társadalmi érintkezésben élt. A pozsonyi magyar református egyház nevéhez fűződik a cseh-magyar megértés egyik legszebb megnyilatkozása. „1940 szeptemberében a szlovák belügyminiszter betiltotta a történelmi hírvű Csehtestvér Egyház működését Szlovákiában, s rendőrökkel bezáratta és lepecsételtette imaházukat Pozsonyban. A cseh egyház küldöttsége nemsokára felkereste a pozsonyi magyar református egyház lelkészét, Szabó Bélát, s megkérte, terjessze a presbitérium elé kérésüket: ők, a csehek nem a szlovák lutheránusokhoz, hanem a magyar kálvinistákhoz fordulnak segítségért, már csak a hitbeli egyezés miatt is. Kérik, tegyék nekik, az üldözötteknek, lehetővé, hogy istentiszteleteiket ezentúl is anyanyelvükön tarthassák meg a magyar református templomban, és egyházi életüket is minden vonatkozásban ezen keresztül fejthessék ki. A magyar lelkész összehívta a presbitereit, s eléjük tárta a kérést. S a presbitérium a lelkéssel együtt nagy többségével megindító keresztény szolidaritással teljesítette a csehek kérését. Azontúl a pozsonyi csehtestvér egyház egész 1945 tavaszáig a magyar templomban tartotta istentiszteleteit, s a magyar reformátusok között őrizte meg függetlenségét a republika visszatéréig”.

1945. augusztus 22-én a pozsonyi csehtestvér egyház és a magyar református egyház közös memorandummal fordult Ladislav Novomeský oktatás- és népművelésügyi megbízotthoz, emlékeztetve arra, hogy amikor a szlovák hatóságok 1940-ben betiltották a pozsonyi csehtestvér egyházat, a magyar reformátusok az üldözött cseheket testületileg befogadták a református egyházba, s 1945 áprilisáig templomukat is megosztották velük. Kérték, hogy a pozsonyi magyar református gyülekezet a tilalom ellenére továbbra is megtarthassa magyar nyelvű istentiszteleteit. Novomeský először ígéretet tett a kérelem teljesítésére, ám a később újra betérjesztett kérvényt személyi titkára szeptember 24-én elutasította. (Források: Dienes Dénes: I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak; http://www.patakarchiv.hu/wa_files/cseh-morva.pdf, <http://reformata.cz/udvozoljuk>; Szabó Antal: A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története I-II. Regio - *Kisebbségtudományi Szemle*, 1990. 1. évf. 3-4. szám <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00003/pdf/09.pdf>, (Szalatnai Rezső: Memorandum (1945-1946-ban írt kézirat). A csehszlovákiai magyarok 1938 és 1945 között címmel közli *Regio – Kisebbségtudományi*

Szemle, 1. évf. 2-3. szám, 1990. április-július), Jan Pešek: A protestáns egyházak Szlovákiában 1945–1989 között. In. *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után* (szerk. Balogh Margit). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2008., <http://adatbank.sk/kronologia-cimke/egyhaziak-reformatus/page/2/>)

²⁸ **Michalko, Ján** (1912-1999): evangélikus teológiai tanár, a Szlovákiai Evangélikus Egyház püspöke, homiletikus, keresztyén filozófus és publicista. Teológiai tanulmányait Pozsonyban és Bázelen végezte (1937), 1946-ban doktorált. 1950-től docensként, 1953-1990 között egyetemi tanárként tanított a pozsonyi Evangélikus Teológiai Karon, a Kar dékánja is volt. 1970-1990 között a Szlovákiai Evangélikus Egyház püspöke volt, részt vett a Keresztyén Békekonferencia munkájában. (Forrás: http://sk.wikipedia.org/wiki/J%C3%A1n_Michalko)

²⁹ **Lukl Josef Hromadka** (1889-1969): cseh protestáns (előbb lutheránus, majd evangélikus) filozófus, teológus. Bécsben, Bázelen, Heidelbergben, Aberdeenben és Prágában tanult. 1920-tól a prágai egyetem Protestáns Teológiai Karának (1950-től Comenius Evangélikus Hittudományi Kar) tanára volt. A fasizmus elől az Egyesült Államokba menekült, a princetoni egyetemen tanított „dialektikus teológiát”, de a második világháború után visszaköltözött Prágába. Az Egyházak Világtanácsa csehszlovákiai szervezetének tagja és az 1958-ban megalapított Keresztyén Békekonferencia elnöke volt. Célja, hogy az általuk vezetett mozgalom (KBK) a lehető legnagyobb mértékig integrálódjon a világ keresztyénységébe, kedvező visszhangra talált a Csehszlovák Kommunista Párt Dubcek vezette antisztálinista vezetőinek körében. Az 1968-as „Prágai Tavasz” beváltani látszott Hromadka reményét, ám a szovjet invázió után a Keresztyén Békekonferenciát erőszakkal „normalizálták”. Amikor legközvetlenebb munkatársa, Jaroslav Ondra – aki a Keresztyén Békekonferencia főtitkáráként formába öntötte Hromadka prófétikus és naiv álmait – lemondott, Hromadka, szolidaritása kifejezésekként nyugdíjba vonult. (Források: http://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Lukl_Hromadka; Paul Oestreicher: Jaroslav Ondra; *The Guardian*, 2000. 05. 2.)

³⁰ **Vaszily János** (1921-1982): református lelkész, 1959-1982 között a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház egyetemes titkára. Káplán volt Pozsonyban (1944-1946) és Bánócon, majd ugyanitt adminisztrátor lelkész 1946-1949 között. 1951-ig missziós lelkészként szolgált Vásárhelyen, majd lelkipásztorként Ekecsen (1951-1959). Rimaszombatban töltötte élete utolsó lelkészi éveit (1959-1982), közben a Zeherje-Pokorágy egyházközségek gondozó lelkésze is volt. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára)

³¹ **Pallay, Ján** (sz. 1929): református lelkész. 1956-1959 között esperesi káplán volt Nagymihályban, majd adminisztrátor lelkész Ungpinkócon (1959-1965), esperesi káplán Kassán (1965-1966), adminisztrátor lelkész Barcán (1966-1968). 1966-tól 2000-ig megválasztott lelkipásztorként szolgált Barcán. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára)

³² **Ján Semjan** (1932-2015): református lelkész, a Nagymihályi Református Egyházmegye egykori esperese. Esperesi káplán volt Barcán (1955-1958) és Málcán (1958-1965). Adminisztrátor lelkészként, majd megválasztott lelkipásztorként szolgált Ungpinkócon 1965-től 2004-ig. (Forrás: <http://www.reformata.sk/mutat/2321/>)

³³ **Kostsánszky Dániel** (sz. 1929): református lelkész. Kápláni éveiben Pozsonyban (1954-1957) és Komáromban (1957) szolgált, majd Vaján volt adminisztrátor lelkész (1957). Lelkeszi szolgálatát 1964-től 2000-ig Beszterben végezte. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára)

³⁴ **Dobiáš, František Mrázek** (1907-1972): cseh evangélikus teológus, fordító, bibliatudós, publicista, szerkesztő, teológiai tanár. Teológiai tanulmányait a Huszita Csehszlovák Evangélikus Hittudományi Karon Prágában (1926-1928), Zürichben és a Hartford Egyetemen (USA) végezte. Hazatérése után lelkészként szolgált Krabcice-ben (1932-1945) és Pardubice-ben (1945-1948), utóbbival egy időben a Huszita Csehszlovák Evangélikus Hittudományi Karon előbb adjunktusként, majd 1947-től docensként rendszeres teológiát adott elő. 1950-től a Comenius Evangélikus Teológiai Kar professzora, a Teológiai Etika tanszék vezetője, egyetemi tanár, három cikluson keresztül dékánhelyettes, majd 1970-1972 között a Teológiai Kar dékánja volt. (Forrás: www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/dobias.html)

³⁵ **Josef Smolík** (1922-2009): cseh protestáns lelkész, teológiai tanár, dékán. A második világháború alatt titkos szemináriumokban kezdte teológiai tanulmányait, majd 1945 után a prágai Comenius Protestáns Teológiai Karon, Hromadka tanítványaként végzett. 1950-ben doktorált. Pardubiceben, majd 1962-1966 között a prágai Salvator templomban végzett lelkészi szolgálatot. 1950-től a Comenius Protestáns Teológiai Kar gyakorlati teológia tanszékének docense lett. 1978-1994 között öt cikluson keresztül töltötte be a Comenius Teológiai Kar (később Károly Egyetem Református Teológiai Kar) dékáni posztját. A pozsonyi és a budapesti Teológiai

Akadémián díszdoktorrá avatták. 1980-1981-ben az Erlangeni Egyetem vendégprofesszora volt. Tagja volt többek között az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának és a Faith and Order Bizottságnak. (Forrás: http://www.etf.cuni.cz/zezivota/umrti_JSmolik/english.html)

³⁶ **Josef Polák:** A Huszita Csehszlovák Evangélikus Hittudományi kar tanára 1952-1968 között (Forrás: <https://www.htf.cuni.cz/HTF-30.html>)

³⁷ **Jeschke, Josef B.** (1902-1977): evangélikus lelkész, teológiai tanár. Kápláni majd lelkipásztori szolgálatát 1927-1931 között Hořicén és Podkrkonošiban végezte, 1931-től 1964-ig Poděbradyban volt lelkész. 1948-tól docens, 1950-1972 között professzor volt a Csehszlovák Huszita Evangélikus Teológiai Karon és Comenius Evangélikus Teológiai Karon. (Forrás: <http://www.etf.cuni.cz/sbornik-75-let/jeschke.html>)

³⁸ **Štefan Turnský** (1915-1973): pályini, majd 1949-1951 között pozsonyi lelkész. 1947-től a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház élén álló – az állami hatóságok támogatását élvező – Szervezőbizottság (Organizačný výbor) jegyzője volt. 1952-től Prágában a Csehtestvér Egyház teológiai fakultásán folyó református lelkészképzés keretében rendszeres teológiát adott elő. (Források: <http://reformatusokklubja.network.hu/blog/reformatusok-klubja-klub-hirei/szlovakiai-reformatus-keresztyen-egyhazi>, <http://adatbank.sk/kronologia-cimke/turnsky-stefan/>, Peres Imre: A pozsonyi református gyülekezet története; http://www.refblava.szm.com/pdf/A_gyulekezet_tortenete.pdf)

³⁹ 1951-ben számos más egyházi iskolával együtt a Sárospataki Református Kollégiumot is államosították, s csaknem negyven éven át Rákóczi Gimnázium néven működött tovább.

Az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke 1951. július 17-én az egyház vezetőinek tudomására hozta, hogy „a református egyház a következő feladatok elé került: (1) diakonissza szervezetek megszüntetése, (2) egyházi földek felajánlása, (3) a kis létszámú gyülekezetek összevonása, (4) teológiai akadémiák összevonása (5) egyházkerületek összevonása.” A konventi elnökség július 24-én tárgyalta az első négy feladatról. Másnap, az újabb megbeszélésen a konventi főtanácsos már ütemtervet terjesztett elő az „egyházzsugorításra”: (1) a diakonissza-szervezeteket november 30-ig megszüntetik, (2) mindennemű egyházi földet azonnal, de legkésőbb szeptember 1-jéig felajánlanak az államnak, (3) vállalják, hogy a kis létszámú gyülekezetek összevonásával öt év alatt 20–25%-kal csökkentik az anyaegyházközségek számát, (4) a konventi elnökség intézkedik, hogy a dunántúli egyházkerület a pápai, s a Tiszáninneni egyházkerület a sárospataki Teológiai Akadémián 1951. szeptember 1-jén már ne nyisson meg új tanévet, hanem a hallgatókat Budapestre, illetőleg Debrecenbe irányítsa.

Dr. Nagy Barna, a sárospataki Teológiai Akadémia akkori rektora említi visszaemlékezéseiben, hogy 1951. július 25-án kelt leiratban értesítették a Kollégium vezetőségét: "...szíveskedjek az iránt intézkedni, hogy a további határozatig a Theologia Akadémia hallgatói a debreceni és a budapesti Theológián kérjék felvételüket". A Debrecenbe száműzött sárospataki teológus hallgatók október végén visszatértek a Sárospataki Kollégiumba – amit maguk között elneveztek "Exodus"-nak –, kérték tanáraikat, hogy folytassák oktatásukat, de 1951. október 22-én visszaküldték őket Debrecenbe, illetve Budapestre, a szervezőket pedig kicsapták. (Források: Ladányi Sándor: A református egyház (1945–1956). In: *Magyarország a XX. században* (főszerk. Kollega Tarsoly István). Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000), Sárospatak Barátai portál; <http://www.ohmygosh.on.ca/magyar/patak.htm>)

⁴⁰ **Dobos Béla** (sz. 1928): református lelkész. Káplán volt Rimaszombatban (1955-1957), Hardicsán (1957-1959), adminisztrátor lelkész Ipolypásztón (1959-1963). Lelkipásztorként szolgált Uzapanyiton (1963-1969), majd Bátkán (1969-1996). (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára.)

⁴¹ **Vass Géza** (1928-1986): református lelkész. Káplán volt Léván (1953), Rimaszombatban (1953-1954), majd ugyanitt sajtófelelős és missziós lelkész (1954-1955). Lelkészként Nagyszaláncon (1955-1974) és Szepsiben szolgált (1974-től). (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára.)

⁴² **Császár László** (sz. 1928): református lelkész. Káplánként szolgált Nemeshodosban (1952), Vágfarkasdon (1952), majd Pozbán (1954-1956), ahol lelkészi szolgálatát is végezte 1956-1981 között. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára.)

⁴³ **Tankó Zoltán** (1929-1995): református lelkész. Kápláni éveit Rimaszombatban (1953), Vágfarkasdon (1953-1954) és Barkán töltötte (1954), majd adminisztrátor lelkész lett Magyarországon (1954-1956) Lelkészként szolgált Szesztán (1956-1959), majd Tornagörgön (1959-1995). (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára.)

⁴⁴ **Souček, Josef Bohumil** (1902-1972): cseh teológus, bibliatudós-újszövetséges, az Evangélikus Csehtestvéregyház lelkipásztora, a Huszita Csehszlovák Evangélikus Hittudományi kar professzora, 1950 után a prágai Komenský Evangélikus Teológiai Kar dékánja és a Biblia ökumenikus fordításának a kezdeményezője (Forrás: http://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Bohumil_Sou%C4%8Dek)

⁴⁵ **pietizmus**: az európai protestantizmus története során a 17.században létrejövő és a 18. században virágzó vallási megújulási mozgalom. A kifejezést először a dél-németországi Hallében működő Jacob Spener követőinek jelölésére használták, akik számára „az ortodoxia formálisan helyes, de hideg ésszerű hitét felváltotta a Krisztussal való közösség meleg, odaszentelt indulata”. A pietizmus rendkívül szerteágazó, egész Európára kiterjedő, időben hosszú korszakot felölelő vallási mozgalom. Rokonságot mutat a janzenizmussal, kvietizmussal (a katolicizmus vallási mozgalmaival), sőt még a chasszidizmussal (a zsidóság vallási mozgalmával) is. Jellemzője a személyes hit hangsúlyozása és a vallási élet bensőséggé tétele. A személyes kegyesség és a közösségi élet új formáit alakította ki. "Szakított a formalizmusba merült egyháztagság fogalmával, valamint a felületes megtérés gyakorlatával". (Forrás: Árgyelán Erzsébet: Ébredéstörténet a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1950 között; <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/103/oldal/14/>, idézetek: Bütösi János: Missziológia, mint teológiai tudomány. Bütösi Alapítvány, Debreceni Református Kollégium, Debrecen, 1999.)

⁴⁶ **Bič, Miloš** (1910–2004): cseh evangélikus lelkész, teológiai tanár. Jelentős őszövetséges teológus volt, a Cseh Evangélikus Testvéregyház lelkipásztora, egyetemi oktató, teológiai művek szerzője és szerkesztője. Evangélikus teológiát tanult Prágában, Marburgban és Montpellierben. Tanulmányait 1936-ban fejezte be és még abban az évben teológiai doktorátust szerzett, majd lelkipásztor lett Praha-Vinohrady és Domažlice-n. 1940-1945 között az antifasiszta ellenállásban való részvétele miatt Buchenwaldban és Dachauban volt koncentrációs táborban. Közvetlenül a második világháború után a Csehszlovák Huszita Evangélikus Teológiai Karon tevékenykedett, ahol 1946-ban docensnek nevezték ki, majd 1948-ban professzornak. Tiszteletbeli doktorátust 1966-ban kapott Montpellierből. A Comenius Evangélikus Teológiai Kar megalakulása után (1950) az őszövetségi tudományok professzora lett a bibliatudományok tanszékén. 1977-ben politikai okokból a kulturális miniszter megfosztotta professzori kinevezésétől, és nyugdíjazták. 1961-1984-ben a Biblia cseh ökumenikus fordítására létrejött bizottságot vezette. (Források: http://cs.wikipedia.org/wiki/Milo%C5%A1_Bi%C4%8D, <http://www.databazeknih.cz/autori/milos-bic-9789>, <http://www.etf.cuni.cz/sbornik-75-let/bic.html>, <http://web.etf.cuni.cz/ETF-90.html>)

⁴⁷ **Bihary Mihály** (1926-2002): református lelkipásztor, teológiai docens. 1926. október 26-án született Komáromban. A háború miatt 1946-ban érettségizett. A prágai Evangélikus Hittudományi Fakultáson tanult. A fakultás neve később Prágai Komenský Evangélikus Fakultás és Evangélikus Teológiai Fakultás lett, melyen tanított. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház első teológusai közé tartozott. Szolgálati helyei: segédlelkész Kassán, lelkész Nagyölveden. 1967-ben a zürichi egyetemen posztgraduális tanulmányokat folytatott. 1967-ben kezdett tanítani az akkori Prágai Komenský Fakultáson. 1986-ig a Husz Hittudományi Szeminárium igazgatója, a teológusok spirituálisa. 1974-től volt a Gyakorlati teológiai tanszék docense. Speciális szimbolikát, a református hitvallások teológiáját, Szlovákia és Magyarország egyháztörténetét és Kálvin teológiáját adta elő. A fakultástól 1992-ben vált meg, amikor nyugdíjba ment. 2001-ig rendszeresen járt oktatni a Komáromi Calvin János Teológiai Akadémiára. Nyugdíjazása után koncentráltabban foglalkozott kálvinológiai tanulmányaival. Kutatott Skóciában, Németországban, Magyarországon, két ízben Princetonban, és működött a leueningi közösségben. Kutatómunkájának eredménye Kálvin azon írásainak és fordításainak kétkötetnyi bibliográfiája, amelyet közép-európai térségben adtak ki (beleértve a szekunder irodalmat is). Az első kötet Princetonban adták ki, a második kötet gyakorlatilag befejezve, kiadásra vár. (Forrás: Pavel Filipi dékán 2002. március 16-án Prágában az U Klimenta templomban elhangzott búcsúbeszédéből. Megjelent a *Kálvinista Szemle* 2002. májusi számában).

⁴⁸ **Legáció** [lat. kiküldés, küldetés]: református teológiai vagy kollégiumi hallgató kiküldése főbb ünnepekkor igehirdetési és adománygyűjtési céllal. „A legáció intézménye a református közéletben jól ismert, mert nagyobb ünnepeink szinte elképzelhetetlenek a legátus jelenléte nélkül. Arra már csak az idősebbek emlékeznek, hogy ez az intézmény eredetileg kétszintű volt. Létezett a nagylegáció és a kislegáció. A legátusokat azok a református kollégiumok küldték a gyülekezetekbe, amelyekben teológusokat is képeztek. A nagylegátusok — mint ma is — teológusok voltak. A nagylegátus templomi szolgálata idején a kislegátus, aki az akkori nyolcosztályos gimnázium alsó tagozatos, 10–14 év közötti kisdíákja volt, egy helyi hasonló korú fiú kíséretében minden református családhoz bekopogott és rövid verses imával köszöntötte az egybegyűlteket. A nagylegátus javadalma, a legátum, a perselypénz volt, a kislegátus legátuma pedig a versmondás után kapott jutalompénz”. (Forrás: Dr. Szijj Ferenc: A legáció; <http://www.suavis.com/lap/hethatar/ujzag/cikk/mutat/4981/?i=852>)

⁴⁹ **Hanesz Sándor** (1926-?): református lelkész. Káplánként szolgált Komáromban (1954-1955), esperesi káplán volt Rimajánosiban (1955-1957), káplán Apácaszakállason (1957-1958) és Pozsonyban (1958-1959). Lelkészként szolgált Nagykeszin 1959-1993.között. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára.)

⁵⁰ **Horváth Zsigmond**: református lelkész, püspök. 1914-ben született a Léva melletti Bori községben. Teológiai tanulmányait a losonci teológiai szemináriumban fejezte be 1938-ban. Segédlelkészként szolgált 1941-ig Hontgyarmaton, Vágfarkasdon, Vámosladányban és Búcsón. A hontgyarmati gyülekezet választotta meg lelkészül 1941-ben, ahol 1948-ig szolgált, majd a búcsi gyülekezet lelkipásztora volt 1972-ig. Szlovákiában az első gyülekezet a búcsi volt, amelyik emléket állított a második világháborúban elesett fiataloknak (leventéknek). A Délnyitrai Egyházmegye esperese volt 1964-től 1971-ig. A komáromi gyülekezet 1973-ban választotta meg lelkipásztorául, s itt szolgált egészen haláláig. 1972-ben első püspökhelyettesé választották, majd Varga Imre püspök elhunytá után a püspöki teendőket látta el egészen az új választásokig. 1984. május 4-én a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Zsinata püspökké választotta. (Forrás: *Kis Tükör*, 2014, Cséplő Bálint mérnök, a komáromi gyülekezet gondnokának írása alapján).

⁵¹ **Kálvinista Szemle**: a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház magyar nyelven megjelenő hivatalos folyóirata, a Zsinat Elnöksége jelenteti meg. Szlovák változatát *Kalvinske hlasy* címmel 1930-ban alapították – a szlovák nyelvű lap máig ezzel a címmel jelenik meg –, s 1949–1951-ben a *Služba maďarským sborom c.* mellékletet adták ki a magyar hívők számára. Első magyar nyelvű lapszámát 1951 júniusában adták ki. A folyóirat kiadásának színhelyei változtak (Komárom, Pozsony). Főszerkesztői voltak: Varga Imre (1951-től), Andrej Maťašík (1954-1968 között), Mikó Jenő (1981-től), Erdélyi Géza (1996-tól). A havonta megjelenő lapot jelenleg Komáromban adják ki, főszerkesztője Fazekas László, szerkesztője A. Kis Béla. (Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/kalvinista-szemle/>)

⁵² **Balogh Elemér** (1866-1938): református lelkész, püspök, egyháztörténész. Székesfehérváron született, teológiai tanulmányait Edinburghban végezte, majd három éven át a budapesti skót misszió segédlelkésze volt. 1895-től élt Pozsonyban, ahol először lelkész, majd 1912-től püspök volt. Csehszlovákia megalakulása után, 1921-től haláláig a Dunáninni Református Egyházkerület püspöke volt. Jelentős szerepe volt a Szlovákiai Református Egyház szervezeti kiépítésében és egyházi alkotmányának kidolgozásában. Egyházirányító és lelkészi tevékenysége mellett rendszeres tudományos munkásságot is folytatott: történelemmel, nyelvészettel, művészettörténettel foglalkozott. Egyháztörténészként elsősorban a protestáns gályarabok történetét kutatta, számos dokumentumot publikált. (Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/balogh-elemer/>)

⁵³ **Heidelbergi Káté**: A magyar reformátusság két hitvallást tart számon hivatalos hitvallása gyanánt, a II. Helvét Hitvallást és a Heidelbergi Kátét. E kettőre tesznek esküt a lelkészek, hogy ezek szellemében élnek és tevékenykednek. A 13-14 éves református fiataloknak, konfirmációjuk alkalmával a Heidelbergi Káté ismeretéről kell számot adniuk, hogy gyülekezetük teljes jogú tagjaivá fogadják őket. A két hitvallás eligazítást ad a hit és erkölcs tan s a keresztyén élet területén. A Szentírásban lefektetett kijelentések sűrített foglatát adják, ugyanakkor megvilágítják a történelem során keletkezett szentírási hagyományokat. A református egyház alapvető hittételeit tartalmazó Heidelbergi Káté szerzője a 16. században élt Zacharias Ursinus, akit III. Frigyes pfalzi választófejedelem azzal bízott meg, hogy a Biblia alapján írjon olyan vallástani népkönyvet, amelyből minden korú és állapotú református hívő tisztán és igazán megismeri a keresztyén vallást és amely a más vallásúakkal szemben hitvallási irat gyanánt is szolgál. Az elkészült művet a fejedelem, zsinati jóváhagyás után, 1563-ban közrebocsátotta. Magyar nyelven először 1577-ben jelent meg Pápán, Huszár Dávid nyomdájában. A szatmárnémeti nemzeti zsinat 1646-ban mondta ki, hogy a Heidelbergi Káté „mindenütt megtartassék és taníttassék”. (Forrás: Csohány János: Magyar református hitvallások; <http://karpatalja.tirek.hu/lap/ungtarnoci/index.php>)

⁵⁴ **Rácz László** (1914-1998): református lelkész. októberében Komáromba. Káplánként Komáromban (1938-1940), Rétén (1940) és Sóksselőcén szolgált (1940-1942), majd megválasztott lelkipásztorként szintén Sóksselőcén 1961-ig. Ezt követően nyugdíjba vonulásáig (1977) Madaron volt lelkész. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára.)

⁵⁵ 1968-ban a keményvonalas kommunista vezetéssel már egy éve nyíltan szembenálló Alexander Dubčeket választották meg a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkárának, aki a gazdasági reformokat összekötötte a politikai decentralizálással, kiváltva ezzel a Szovjetunió nemtetszését. A pár hónapig zajló reformfolyamat „prágai tavasz” néven vált híressé. 1968. augusztus 21-ére virradóan a Varsói Szerződés csapatai bevonultak az országba, Dubčeket Moszkvába vitték, és megkezdődött a "normalizálás", a reformok felszámolása. A szovjet

csapatok az országban maradtak, a pártot és a közéletet „megtisztították a kompromittálódott elemektől”. (Forrás: http://mult-kor.hu/2011/12/27/90_eve_született_alexander_dubcek)

⁵⁶ **Leventeservezetek:** a katonai előképzés legfontosabb intézményei voltak Magyarországon 1921-1945 között. Kezdetben a 12–21 év közötti, rendszerint iskolából kimaradt fiúk katonai előképzését és nemzeti szellemű nevelését szolgálták. A testnevelés mellett jelentős hangsúlyt fektettek a fegyelemre és a valláserkölcsi nevelésre. A trianoni békeszerződés katonai korlátozásainak kijátszására a leventeservezeteket a testnevelésről alkotott 1921. évi LIII. törvény alapján szervezték meg.

A leventeintézmény kettős irányítás alatt működött. A felszínen nyíltan a kultuszminisztérium alá rendelt Országos Testnevelési Tanács (OTI) irányította, míg a rejtett katonai szervezetet a tanács tábornoki rangú társelnöke vezette. A szakbizottság vegyesdandár-kerületenként egy kerületi testnevelési felügyelő, vármegyénként egy testnevelési felügyelő és járasonként egy testnevelési vezető elnevezéssel álcázott hivatásos tiszt közvetítésével végezte munkáját. Az egyesületek gyakorlatainak való részvételt a hatóságok a szülőkön kérték számon, és adandó alkalommal az elmaradásokért őket büntették pénzbírsággal vagy elzárással. A leventeoktatók gyakorta tényleges tisztek voltak, akik a katonaságnál megszokott gépies engedelmességet, fegyelmet várták el, és sokszor értelmetlen fizikai megpróbáltatásoknak tették ki a rájuk bízott fiatalokat. A leventemozgalom nem is volt népszerű, ezért vezetői, hogy vonzóbbá tegyék, a cserkészlet néhány megoldását próbálták átvinni, de nem sok sikerrel. Ráadásul a militarista szellemnek ellenállni tudó cserkészletet magát is a Levente alá rendelték 1939-ben.

A honvédelemről szóló 1939. évi II. tc. a leventekötelezettséget kiterjesztette az iskolai ifjúságra is. A katonai előképzés 1941 nyarán nyerte el végleges szervezetét, amikor a kormányzó 1941. július 18-án rendeletileg, „az ifjúság katonás szellemű neveléséről és a testnevelés erőteljesebb végrehajtásáról” címmel szabályozta a kérdést. Felállították a Honvédelmi Minisztérium VIII. Csoportját „a testnevelési és sport vonatkozású ügyek intézésére”. Mindebből az következett, hogy a leventeservezet egyre inkább a hadsereg kiképzőterepe lett. A nyilas hatalomátvételt követően behívták a 16 éves korosztályt, 1944 legvégén pedig elhurcolták még a 14-15 éves fiúkat is. Tehervagonokban, viszontagságos út után Németországba vitték őket, ahol német katonai kiképzésben akarták őket részesíteni, erre azonban már nem volt idő. A leventék közül sokan meghaltak, hadifogságba vagy a nyugatra vonuló hadsereggel Nyugat-Európába kerültek. (Forrás:

http://hu.wikipedia.org/wiki/Levente_%28int%C3%A9zm%C3%A9ny%29)

⁵⁷ **reverzális** (lat. térítvény, írásban tett ígéret): a házaspár írásos megegyezése a születendő gyermekek vallásáról vegyes házasság, illetve a házaspár valamelyikének felekezeti változtatása esetén. A római katolikus egyházjogban különösen vegyes házasság esetében az a katolikus apától követelt térítvény, melyben arra kötelezi magát, hogy összes gyermekét a katolikus vallásban fogja nevelni. Az egyházjog a lelkészeknek szoros kötelességévé tette, hogy esketés előtt ilyen reverzálisokat kieszközöljenek, s megtartásuk fölött szigorúan őrködjenek. Magyarországon a reverzálisok a 19. század második feléig éltek virágkorukat. Az akkori törvényhozás szerint (1791. XXVI. tc.) vegyes házasság esetében a katolikus apa gyermekei a nemre való különbség nélkül a törvény erejénél fogva katolikusok, ha ellenben csak az anya katolikus, a törvény erejénél fogva csak a leánygyermek katolikusok, a fiúgyermek apjuk vallását is követhetik, vagy katolikusok is lehetnek. Az 1868. LIII. tc. azonban ezt a szabályozást a keresztény vallásfelekezetek egyenjogúságával ellentétben állóknak találta, s azért azt írta elő, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek nemük szerint követik a szülők vallását, s hogy a reverzálisok érvénytelenek, és semmi esetre sem bírnak jogerővel. A kérdést a vallásszabadság értelmében az 1894. XXXII. tc. újraszabályozta. A 19. század végétől a reverzális nélkül kötött vegyes házasságokat Magyarországon az egyház súlyos bűn terhe alatt tiltotta ugyan, de nem tekintette érvénytelennek. A gyermekek vallása tekintetében egyre inkább a „nem nemet követ” elv érvényesült, vagyis a fiúgyermek apjuk, a leánygyermek anyjuk vallását követték. Államjogilag Magyarországon 1945 előtt csak a polgári házasságot megelőzően közjegyző, járásbíró, polgármester vagy főszolgabíró előtt adott reverzálisnak volt hatálya. (Forrás: <http://www.kislexikon.hu/reverzalis.html#ixzz3aKnnX8Im>)

⁵⁸ **Mórocz Ernő** (1929-2000): református lelkész. Hardicsán volt káplán (1956-1957), Rimaszombatban püspöki káplán (1957), esperesi káplán Ógyallán (1958), sajtóreferens Rimaszombatban (1958-1959) adminisztrátor lelkész Serkén (1959-1960). Lelkészként szolgált Martoson 1960-tól 1999-ig. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára.)

⁵⁹ **Görözd Miklós id.** (1931-2012): református lelkész, a komáromi egyházmegye esperese. 1958-1959-ben Rimaszombatban volt püspöki káplán, de közben beszolgált a zsiói egyházközséget is. 1960-tól 1980-ig adminisztrátor lelkész volt Ekecsen. Lelkipásztori szolgálatát Nagygéresen (1980-1990), Patason (1990) és Dunaszerdahelyen (1991-2002) végezte. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára.)

⁶⁰ **Zsemlye Lajos** (1895-1972): református lelkész, teológiai tanár. Kápláni szolgálatát Budapesten (1918-1923), Hetényen (1923-1924 és 1925-1926), Komáromban (1924-1925) és Szentpéteren végezte. 1926-tól 1972-ig volt megválasztott lelképásztor Hetényen. Megírta a hetényi gyülekezet történetét. (Forrás: https://books.google.sk/books?id=OR-jBOAAQBAJ&pg=PA518&lpg=PA518&dq=Zsemlye+Lajos+lelkip%C3%A1sztor&source=bl&ots=PE41iCd30P&sig=9IFwDOIYRrEwe-z3GxNiOzoZkzE&hl=hu&sa=X&ei=SrdZVfHbIIjU_67gYgG&ved=0CB8Q6AEwAA#v=onepage&q=Zsemlye%20Lajos%20lelkip%C3%A1sztor&f=false)

⁶¹ **Vízváry László** (1910-?) rozsnyói lelkészt a kommunista hatalom 1949-ben kétévi börtönre és kényszermunkára ítélte. Ezt követően elvette, és 1967-ben lebontotta a rozsnyói parókiát.

Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség per. Az ún. csehszlovákiai magyar Mindszenty-perben, amelyben összesen 32 személy, köztük 20 római katolikus pap és 4 református lelkész ellen emeltek vádat, „a köztársaság elleni bűncselekmény” és „a népi demokratikus rendszer megdöntésének előkészítése, ill. államtitkok elárulása” címén. A pozsonyi Állambíróság 1949. december 30-án hirdetett ítéletet a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség aktivistái, valamint az ugyancsak magyarországi kapcsolatokat fenntartó Bokor Ferenc kántortanító és társai elleni perben. Arany A. László nyelvészt, egyetemi tanárt, a szervezet vezetőjét 8 év, Hentz Zoltán főiskolai hallgatót, Hajdú László gépészmérnököt, Varró István egyetemi hallgatót, Krausz Zoltán filmrendezőt és Restály Mihály katolikus lelkészt 6 év, Mészáros Gyula katolikus káplánt, Lipcsey Gyula főiskolai hallgatót és Bokor Ferenc katolikus kántortanítót 5 év, Vízváry László református lelkészt 2 év fegyházbüntetésre ítélték. A Kassai Területi Bíróság 1990-ben rehabilitálta az elítélteket. (Források: <http://adatbank.sk/kronologia-cimke/vizvary-laszlo/>, <http://uj szo.com/vasarnap/201132/templomaink/kicsiny-deeros-gyulekezet/>)

⁶² **fóliázás:** Kelet-Európában – így Magyarországon és Szlovákiában is – az 1970-es évek elején terjedt el a fóliás (fóliásátras) zöldségtermesztés, különösen a háztáji gazdaságokban, kiskertekben. Eleinte fűtetlen fóliásátrakat, majd talaj- és levegőfűtéses technológiát alkalmaztak a zöldségek, különösen a paprika, paradicsom, uborka primőr termesztésére, ami az idénynél korábbi értékesítés lehetősége miatt nagy nyereséggel kecsegtető vállalkozás volt, ám a fóliás termesztés egész embert és szinte 24 órás munkát jelent. Ugyanakkor kockázatos is, mivel a fagyok és a szél kivédése, az áru biztonságos megtermelése és értékesítése óriási szakmai tudást és szervezési munkát igényel. (Forrás: <http://mezohir.hu/mezohir/2005/03/a-1970-es-1980-as-evekben-ment-igazan-jol-a-kertesznek/>)

⁶³ **Könyves István** (1923-1995): református lelkész. 1943-ban érettségizett az eperjesi evangélikus kollégiumban. Teológiai tanulmányait a Pozsonyi Evangélikus Teológiai Karon végezte 1947-ben. Mindkét lelkészképesítő vizsgáját Kassán tette le 1947-1949 között. Szolgálatát 1947. júliusában segédlelkészként kezdte a komáromi gyülekezetben, ahol 1950-től volt megválasztott hitoktató. 1952-ben lett a megyercsi gyülekezet megválasztott lelképásztor, 1960-tól pedig Marcellházán működött mint megválasztott lelkész. A Komáromi Egyházmegyében könyvtárosi tisztséget töltött be, és tagja volt az egyházépítő bizottságnak. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztény Egyház zsinati levéltára.)

⁶⁴ **Lucza Imre** (1949 – 1993): hetényi polgármester. Kezdeményezte az egykori levéltár Lilla galériává való átalakítását, 1983-ban hozzájárult Szénássy Árpád szerkesztésében Tarczy Lajos életrajzának kiadásához, ami abban az időben nem volt elfogadott cselekedet. (Forrás: <http://www.chotin.ocu.sk/minulost.html>)

⁶⁵ 1951-ig Berekfürdön diakónusképző intézet működött, ettől kezdve a Magyarországi Református Egyház lelkészotthona és konferenciaközpontja lett. Mai neve: Megbékélés Háza – Református Konferencia- és Képzési Központ, Berekfürdő. (Forrás: http://www.tortelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3462&catid=43:b&Itemid=67&lang=hu)

⁶⁶ **Bölcskei Gusztáv** (sz. 1952.): református püspök, teológiai tanár, dékán. Szamoskéren született lelkészcsalád hatodik gyermekeként. Általános iskolai tanulmányai szülőfalujában, a középiskolát a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában végezte. Érettségi után egy esztendeig egy állami gondozott gyermekotthonban dolgozott Nyírmártonfalván, képzés nélküli nevelőként. 1971-1976 között a Debreceni Református Teológiai Akadémián tanult, 1976-tól 1977-ig exmisszus segédlelkész volt Berettyószentmártonban, majd Tiszanagyfaluban. Az 1977/78-as tanévben ösztöndíjasként két szemesztert töltött a németországi Tübingenben. 1978-tól 1984-ig Tégláson, majd Hajdúhadházon volt lelképásztor. 1979-től másodállásban a Debreceni Református Teológiai Akadémia tanársegédjeként tanított. 1984 decemberében kinevezték a Debreceni

Református Kollégium Gimnáziuma vallásánárának. 1990-ben lett a Szociáletikai Tanszék vezetője. A 90-es években két tanévben volt a Teológia dékánja, majd a Kollégium főigazgatója. 1994-ben doktorált a Budapesti Református Teológiai Akadémián, „Arthur Rich szociáletikai gondolkodásának struktúrája” címmel. 1997-2014 között a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, valamint a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkészi-elnöke volt. 2006-ban a Református Világszövetség Európai Tanácsa elnökévé választották. Két egyetem adományozott számára díszdoktori címet, a kolozsvári Bábes-Bolyai Tudományegyetem valamint a Budapesti Evangélikus Hittudományi Egyetem. (Forrás: *Az Önéletrajz a Reformátusok Lapjában jelent meg 2008-ban, ezt közli a reformatus.hu; <http://www.reformatus.hu/mutat/5364/>*)

⁶⁷ **Szarka Miklós:** református lelkész, pár-, családterapeuta, klinikai lelkigondozó. Teológiai tanulmányait 1964-ben fejezte be a Budapesti Református Teológiai Akadémián. A skót református egyház ösztöndíjasaként Edinburghban tanult tovább. Rövid ideig pszichiátriai ápoló volt az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetben (OPNI). Az 1965-1975 közötti években beosztott lelkész volt Cecén, majd több budapesti gyülekezetben (Fasor, Szabadság tér, Böszörményi út) és Alsónémediben. 1975-től Bián lett gyülekezeti lelképásztor 1991-ig. 1991-től a Református Házasság- és Családsegítő Szolgálat szervezője, munkatársa, majd vezetője. Közben, 1995-től tagja lett annak az interdiszciplináris műhelynek, amely a Bethesda Gyermekkórház gyermekneurológiai osztályán végzi speciális feladatait. 1997-1999 között Berlinben pár- és családterapeuta képesítést szerzett. 2002-ben egyik alapítója volt a Semmelweis Egyetem pásztorálpszichológiai képzésének. 2009-ben ugyanott klinikai lelkigondozó és pásztorálpszichológiai tanári képesítést nyert. (Forrás: http://www.kalvinkiado.hu/index.php?option=com_jootags&tag=h%C3%A1zass%C3%A1g&lang=hu&Itemid=http://hu.scribd.com/doc/50719323/Szarka-Miklos-Hatszemozt-el%C5%91nezet#scribd)

⁶⁸ **Tótkés László** (sz. 1952): erdélyi református lelkész, püspök, egyházi író. 1975-ben a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett lelkészi diplomát. 1975-től Brassóban segédlelkész, majd Zernyesten helyettes missziós lelkész. 1977–84 között dési lelkészként részt vett a város művelődési és közéletének megszervezésében, ennek során került először összeütközésbe a város fellendülő magyar szellemi életét rossz szemmel néző államhatalmi szervekkel. Részt vett az Ellenpontok című szamizdat kiadvány munkájában: *Az erdélyi református egyház helyzete* című tanulmánya a 4. számban jelent meg, 1983 júniusában. 1984-ben felmérést készített a református egyházat sújtó énekeskönyv- és falinaptár-hiányról s ennek következményeiről. Az állami és egyházi hatóságokkal való szembenállása miatt, az állami hatóságok nyomására felfüggesztették lelkészi állásából, majd áthelyezték a Királyhágómelléki Református Egyházkerületbe. 1986–89-ben Temesváron segéd-, majd rendes lelkész. Itt kezdődött el zaklatása 1988–89-ben az egyházi állapotokat és a falurombolást bíráló megnyilatkozásai miatt. 1989-ben az állami és egyházi hatóságok pert indítottak ellene, megpróbálták szövegeitől megfosztani, majd erőszakkal a szilágysági Menyő községbe száműzték. Üldöztetése ellen védelmére keltek nemesek hívei, hanem a hozzájuk csatlakozó temesvári románok is, ezzel kirobbantva a temesvári forradalmi megmozdulásokat, amelyek a Ceaușescu-diktatúra bukásához vezettek. 1990-ben az ideiglenes Nemzeti Megmentési Front tagja. 1991–2003 között az RMDSZ tiszteletbeli elnöke. 1990-től a Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspöke. 1991-től a Partiumi Közlöny szerkesztőbizottságának elnöke, a romániai Református Egyház Zsinatának társelnöke; 1992-től az Európai Tiszteletbeli Szenátus tagja, a Magyarok Világszövetsége és a Magyar Reformátusok Világszövetsége elnökségi tagja, a Johannita Lovagrend tagja; 2004-től az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács elnöke. 2007-től az Európai Parlament képviselője. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon)

⁶⁹ **A. Kis Béla** (1964-2014): közgazdász, református lelképásztor, a Kálvinista Szemle szerkesztője. (Forrás: <http://www.parokia.hu/hir/mutat/5982/>)

⁷⁰ **Erdélyi Géza** (sz. 1937): református lelkész, püspök, művészettörténész. A komáromi magyar gimnáziumban tett érettségi után Prágában, a Károly Egyetem Comenius Karán végezte teológiai tanulmányait, majd – már mint gyakorló lelkész – levelező hallgatója lett a prágai műszaki egyetemnek, (ČVUT), ahol 1975-ben művészettörténész diplomát szerzett. 1988-ban teológiából doktorált, 1989-ben megvédte habilitációs munkáját. 1992 és 1996 között a Károly Egyetem Teológiai Fakultásán és Komáromban gyakorlati teológiát adott elő.

Teológiai tanulmányai után, 1960 őszén Rimaszombatba, a Zsinati Elnökség sajtótitkári posztjára került, de fiatal segédlelkészként, gyülekezeti szolgálatot is végzett. 1963-tól 1966-ig Szalócon, Gombaszögön és Vígteleken gyakorolhatta önállóan a lelkészi pályát. 1966 őszén a rozsnyói egyházközség presbitériuma meghívta lelkésznek, s itt szolgált 1980-ig, amikor elfogadta a négyes egyházközség – Hanva, Runya, Lénártfalva, Csíz – meghívását. Hanvai lelkészként választották meg 1996-ban a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház élére, ahol két választási ciklust töltött ki. 2005-ben jelent meg a *Gömör vármegye klasszicista építésze* című kötete (Madách-Posonium Kiadó), melyet az *Erőt kaptok, és tanúim lesztek* (Madách-Posonium, 2005) és a *Hűség – Életutam* (Madách-Posonium, 2014) című kötetek követték.

(Források: http://archiv.evangelikus.hu/lapszemle_2009-2011/doberdo-peldaja-2013-erdelyi-geza-nyugalalmazott-puspoek-a-bekeben-valo-epitkezes-szorgalmazza/?searchterm=None, Bakos István: Erdélyi Géza – Húség, *Hitel*, 2014/11. szám)

⁷¹ **Fazekas László** (sz. 1961): református lelkész, püspök. 1986-1989 között püspöki káplán volt Komáromban, majd 1991-ig adminisztrátor lelkész Léván. 1991 óta megválasztott lelképásztor Komáromban. A Szlovákiai Református Keresztény Egyház püspök-helyettese volt 1996-tól 2008-ig, majd püspöke 2009-től. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztény Egyház zsinati levéltára)

⁷² **A Béke Világtanács** – szovjet vezetéssel – 1950-ben alakult meg Varsóban, részben a második világháború utáni nemzetközi békekezdeményezések részeként, részben a NATO előző évi megalakulására válaszul, majd sorra alakultak a nemzeti béketanácsok az akkori szocialista országokban. A szovjet-blokk országaiban a „békeharc” paradox jelszava alatt elsősorban a szovjet külpolitika és fegyverkezés támogatása, valamint ideológiai harc folyt, amelynek égisze alatt a szovjet mintára létrehozott, központilag tervezett ún. békepapi mozgalom is fokozta a szavak jelentésének ellenkezőjére fordítását a kommunista blokk országaiban. (Források: <http://bocs.hu/enapon.php?hw=y&x=20061116>, <http://lexikon.katolikus.hu/B/b%C3%A9kemozgalom.html>)

⁷³ **Keresztény Békekonferencia (KBK)**: 1958 tavaszán Prágában alakult, fennállása alatt végig prágai központtal működő nemzetközi ökumenikus szervezet. Eredeti céljai szerint a keresztények békéért és igazságosságért viselt felelősségét centrumba állító ökumenikus mozgalom volt, képviselői a blokkpolitikai feszültségek párbeszéd útján való mérséklését és a keleti kereszténység bezártságának enyhítését remélték tőle. Az 1968-ig dominánsan cseh protestánsok által vezetett KBK – főtítkárai 1959-től Josef Hromadka, majd Jaroslav Ondra – alapelve, a kelet-nyugati párbeszéd, valamint fő törekvése, hogy a mozgalom a lehető legnagyobb mértékig integrálódjon a világ kereszténységébe jó visszhangra talált a Csehszlovák Kommunista Párt Dubcek vezette antisztálinista vezetőinek körében. Az 1968-as „Prágai Tavasz” beváltani látszott Hromadka álmát, ám a szovjet invázió után a Keresztény Békekonferenciát erőszakkal „normalizálták”. Akkori főtitékára, Ondra lemondott, Hromadka – szolidaritása kifejezésekképpen – nyugdíjba vonult, Opocensky és Lochman emigrált. Ettől kezdve a KBK szovjet dominanciával működött, különösen meghatározó szerepet játszott benne Nyikodim metropolita (1971-től a szervezet elnöke) és Filaret metropolita (1978-tól a Folytatólagos Bizottság elnöke). A szervezet negyedik nagygyűlése 1971-ben Tóth Károly magyarországi református lelkészt (későbbi püspököt) választotta főtitékává, 5. nagygyűlésén, 1978-ban pedig elnökévé.

A Keresztény Békekonferencia 1968 utáni céljait jól illusztrálják akkori jelszavai: „mozgósítsa a keresztény békeerőket” „a szocializmus táborának és a Béke Világtanács célkitűzéseinek támogatására”. A szovjet pártvezetés elsősorban a harmadik világbeli országok hatékony ideológiai befolyásolását várta a KBK-tól, ennek érdekében jelentős anyagi forrásokat bocsátott a szervezet rendelkezésére. Azt kívánták elérni ezen kívül, hogy legyen egy nemzetközi egyházi szervezet, amely a „szocialista országok külpolitikája eszközüvé és szócsövévé válik”, s ezáltal „hatékony ellenszereként léphet fel” a Vatikán, valamint az Egyházak Világtanácsa (EVT) „antikommunista” tevékenységének. Nyilvánvaló volt, hogy a KBK eredményes munkát csak „céltudatos politikai irányítás” mellett végezhet, ehhez pedig elengedhetetlen volt a jól megszervezett ügynöki hálózat, amelynek kiépítése már a KBK fennállásának első szakaszában megkezdődött. A politikai irányítás „kényes részét” az állambiztonsági szervek végezték el, amiről a hatvanas évek első feléből származó dokumentumokból alkothatunk képet: „*Intézkedési terv. Budapest, 1965. május hó 5-én. (...) A KBK-ban és annak különböző bizottságaiban ügynökségünk nagy része valamilyen formában érdekelve van. Biztosítani kívánjuk, hogy ezek a személyek állandósuljanak, mert csak így lesznek képesek kapcsolatok kiszélesítésére. Az állandó változtatás gátolja hírszerző lehetőségeik kibontakozását. Ennek érdekében a különböző szakbizottságok megbeszéléseire ezeket a személyeket utazzatjuk, illetve kiválasztjuk azokat a személyeket, akik e feladatnak megfelelnek.* (...) „Szolgálati jegy! (...) A Prágai Keresztény Békekonferencia II. Béke Világggyűlésének operatív biztosításában alosztályunk 1964. június 26-tól július 5-ig 18 fős ügynökséget foglalkoztatott”. (Források: <http://www.unitarius.hu/magyar/muetort.htm>, Köbel Szilvia: „Aktív ateista propaganda. *Beszélő*, 2002, 7. évfolyam, 9-10. szám; az idézetek forrása: Történeti Hivatal O-13652/1-b (Feljegyzés a Prágai Keresztény Békekonferenciáról) és Történeti Hivatal O-13652/1-b.)

⁷⁴ **Tóth Károly** (1931-2014): a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. Középkolai tanulmányait a Pápai Református Kollégium Gimnáziumában végezte, majd a budapesti Református Teológiai Akadémián szerzett lelkészi diplomát 1956-ban, ahol tíz évvel később doktori címet is szerzett. 1957/58-ban ösztöndíjjal Franciaországban, a montpellier-i Protestáns Teológiai Karon tanult. Pályafutása alatt dolgozott a Magyarországi Református Egyház Zsinata külügyi és sajtó főosztályvezetőjeként, 1959-1977 között a Magyar Bibliatanács főtitékára, valamint Hungarian Church Press felelős szerkesztője volt. 1982-1987 között a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkészi alelnöke, majd 1987-től 1991-ig a zsinat lelkészi elnöke. 1985 és 1990

között betöltötte a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának elnöki posztját is. 1980-tól a Doktorok Kollégiuma tagja volt. 1988-1990 között országgyűlési képviselő, 1987-től 1990-ig az Elnöki Tanács tagja volt. Princetonban és az atlantai Columbia (USA) Teológiai Fakultások vendégprofesszora volt 1991-1992-ben, a Károli Gáspár Református Egyetem Nagykőrösi Vallástanárképző Intézetének tanára 1993-1996 között.

A Prágai Keresztyén Békekonferencia főtitkára 1971-1978 között, elnöke 1978-tól 1990-ig volt. Ezzel egy időben tagja volt az Egyházak Világtanácsa Nemzetközi Ügyekkel Foglalkozó Bizottságának (1971-1978), majd a Központi Bizottságának, illetve a 16-tagú Végrehajtó Bizottságnak (1978-1991). A Református Világszövetség alelnöki tisztjét töltötte be 1977-1990 között. (Forrás: <http://www.parokia.hu/hir/mutat/5663/>)

⁷⁵ Az 1958-ban alakult Keresztyén Békekonferencia cseh kezdeményezésre jött létre, első főtitkára (1958-tól 1968-ig) Jaroslav Ondra volt, a Csehszlovák Egyházak Ökumenikus Tanácsának titkára. A szervezet munkájába Tóth Károly – aki az ötvenes évek végén a Konvent külügyi osztályának munkatársa volt – csak 1959-ben kapcsolódott be Bartha Tibornak, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének felkérésére, aki 1959-től a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának elnöke is volt. Magyar részről Bartha Tibor volt az, aki a Keresztyén Békekonferencia előkészítésében és megalakításában is részt vett. Tóth Károly 1959-től 1968-ig a Keresztyén Békekonferencia Nemzetközi Titkárságának magyar tagja volt, 1971-ig a Munkabizottság tagja, 1971-1978 között a szervezet főtitkára, 1978-1990 között elnöke. (Forrás: Életútinterjú Tóth Károllyal, 2012-2013. – kézirat)

⁷⁶ **Hromanik, Michal** (sz. 1929): lelkész. Felsőrőcsén volt káplán 1956-ig, majd ugyanettől az évtől 1986-ig lelkész Jenkén. Lelkipásztorként szolgált Homonnán 1987-1990 között, majd nyugdíjas lelkész maradt ugyanitt 2000-ig. (Forrás: <http://mi-seniorat.sk/zbory-senioratu/michalovce/>)

⁷⁷ „A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház törvényhozó és legfőbb végrehajtó testülete a Zsinat. A Zsinatot az egyházközségek által megválasztott 36 képviselő, a Zsinati Elnökség tagjai, valamint a teológiai akadémia képviselője alkotja. A Zsinat a törvényhozásba nem tartozó feladatok időközi teljesítésére Zsinati Tanácsot választ. A Zsinati Tanács 12 taggal (6 tagját a Zsinati Elnökség képezi, 6 tagját pedig a Zsinat választja titkos szavazással saját soraiból) az egyházkormányzó testülete, határoz minden olyan ügyben, mely az egyházat, mint egészet érinti, vagy amelyet az egyházmegyék a hatályos jogrend értelmében eléje terjesztenek. A Zsinati Elnökség képviseli az egyházat és gondoskodik a Zsinat és Zsinati Tanács határozatainak végrehajtásáról, valamint az egyházkormányzat és egyházépítő munka minden ágában felügyel“ (<http://www.reformata.sk/egy hazunk/>.)

⁷⁸ **id. Erdélyi Pál** (1936-1997): református lelkész, a Komáromi Református Egyházmegye esperese. 1963-1965 között Érsekújvárott volt esperesi káplán, 1966-66-ban Csallóközarányoson adminisztrátor lelkész. Több mint harminc éven át (1966-tól haláláig, 1997-ig) megválasztott lelkipásztorként szolgált Ógyallán. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára)

⁷⁹ **Nagy Lajos** (sz. 1943): református lelkész, a komáromi és a barsi egyházmegye volt esperese. A magyarországi Ácson volt káplán (1966-1969), Kaposvárott lelkész (1969-ben), majd adminisztrátor lelkész Szentpéteren (1969-1980). Madaron 1980-tól 2013-ig végzett lelkipásztori szolgálatot. (Forrás: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház zsinati levéltára)